

ШЫН

№ 85
(17729)

2009 чылдың
июль 30,
четверг

Садар өртээ
4 рубль.

Ниитилел-политиктиг солун • 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

Наадым-биле, хүндүлүг малчыннар!

Малчыннарның байырлалы Сүт-Хөл кожуунга бөгүн эгелээр

КӨДЭЭ ИШЧИЛЕРНИН БАЙЫРЛАЛЫ-БИЛЕ

Хүндүлүг чонум!

Хүндүлүг Наадымның киржикчилери!

Тыва Республиканың эң улуг, онзагай байырлалы болур «Наадым-2009» таварыштыр силер бүгүдөгү изиг байырны чедирдим. Бо чылгы малчыннар Наадымны бурунгу Сүт-Хөлгө эртип турары таварылга эвес, сүт-хөлчүлериниң ажил-агыйжы чедишкенингеринге Тываның Чазааның берген бедик үнелели ол. Сүт-Хөл бурунгу чеден бээр Тываның төөгүзүнде балалбас истерин арттырган: гуни цезиниң сайзыралдыг культуразын Алды-Ишкинде Көк-Эл базырыктарындан тыппан, он тоску векте алдан-маадырларның тура халышкыны Тывага национал-хосталга шимчээшкенинде эң көскү черин ээлеп турар.

Бойдузу-биле кайгамчыктыг байлак, онза чараш оран Сүт-Хөл – төөгүдөн бээр сураглыг малчыннарның, тараажыларның, кырчыне удуртукчуларының, уран чүлдүң, культураның болгаш спорттун алдарлыг кижилериниң төрөөн чери.

Бүдүн республикадан, Россиядан Наадымга келген аалчыларны хүндүткелдиг Сүт-Хөл чону чылы-биле уткуп-хүлээп алыр.

Республиканың ажил-агыйжының кол адыры болур – мал ажылының тергилериниң бурунгаар сайзыралы-выстың баганазы ол. Мурнакчы малчыннары-выс – төрөөн черивистиң макталдыг, хүндүткелдиг кижилери. Республиканың 17 кожууннарының тергилериниң малчыннары маңаа илереп, күш-ажылчы чедишкенин-риниң түңнелдерин шаңнал-мактал-биле алырлар.

«Наадым-2009» республиканың малчынарының хей-агдын, сүлдезин, тура-соруну бедидип турар. Холуңар ам-даа дыңзыг, сүлде-сүзүңер бедик боорунга бүзүрел улуг. Кижилер бүзүңгө быжыг кадыкшылды, өз-бүлелерге аас-кежикти, амыдыралыңарга чаа бедиктерин күзедим!

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Республиканың малчыннарының байырлалы «Наадым-2009-ка» тураскаадып, мал ажылының мурнакчыларын шаңнаарының дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ЧАЗААНЫН ДАРГАЗЫНЫН ЧАРЛЫ

Көдээ ажил-агый адырынга ачы-хавыязы болгаш хей чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылы дээш «Тыва Республиканың алдарлыг малчыны» хүндүлүг атты

Тыва Республиканың Сүт-Хөл кожуунун Кара-Чыраа суурда хууда дузалал ажил-агыйының баштыңы Надежда Александровна Аранга;

Тыва Республиканың Кызыл кожуунун Баян-Кол суурнуң «Баян-Кол» муниципалдыг каттышкан бүдүрүлгенин малчыны Михаил Байкараевич Дагаажыкка;

Тыва Республиканың Бай-Тайга кожуунун Бай-Тал суурнуң күрүнениң «Кашпал» каттышкан бүдүрүлгенин бригаданын мал кадарчызы Борис Биче-оолович Иргитке;

Тыва Республиканың Өвүр кожуунун Ак-Чыраа суурнуң «Чалаа-ты» муниципалдыг каттышкан бүдүрүлгенин малчыны Валерий Кызыл-оолович Маадыр-оолга;

Тыва Республиканың Бии-Хем кожуунун Өөк суурнуң «Колос» көдээ ажил-агый бүдүрүлгө кооперативинин улуг малчыны Часыг Сотпаевич Ондарга;

Тыва Республиканың Сүт-Хөл кожуунун Ишкин суурнуң «Сарыг-Шөл» көдээ ажил-агый бүдүрүлгө кооперативинин кежигүнү Базыр-Сат Сайын-Белекович Ондарга;

Тыва Республиканың Улуг-Хем кожуунун Эйлиг-Хем суурнуң күрүнениң «Эйлиг-Хем» каттышкан бүдүрүлгенин малчыны Раиса Кыргысовна Оолаккайга тыппыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.
Кызыл хоорай 2009 чылдың
июль 27 № 164

СҮТ-ХӨЛДҮН СҮЛДЕ ЫРЫ

Манчүрек, Ишкиннерге чедир
Бай, улуг танды авырала
Малывыс одарын далай дег,
Магадылап турар магалыг.

Кожумаа:

Сүт-Хөлүм арыг суу, авайым!
Чүнүң-даа тынын аар хайыра.
Сүзүктүг чуртувус ынчангаш
Сүлдewis көдүрген күштүг бис.
Алдан-Маадыр өгбө уттунмас,
Алдары мөңгөдө ыдыктыг.
Хостуг ажил-иште чолувус,

Хоойлу ам бистерге – багана.

Кожумаа.

Мөңгениң чурту деп алдарны
Мөңгөдө эдилеп болбайн аан.
Аныяк-өскөнгө чаңылды
Авалар, ачалар дамчыдар.

Кожумаа.

Кижиниң эргези каяа-даа
Хилеп чорбаза-ла, човаг чок.
Кижиниң сеткили Сүт-Хөл дег
Хилиң аяс, арыг чорзунам.

Кожумаа.

Тос чүзүн малдыг, хайым иштиг Тыва черде.

Карим МОНГУШТУЦ фотоколлажы.

— Медээлер

ТӨЛЕПТИГ КИРЖИРИНГЕ БЕЛЕН

Кызыл кожуун. Кожуунунун мурнундан 22 кижилер Сүт-Хөлгө болур Наадымче айттаныпкан.

Албан-езу-биле делегацияда ТР-ниң Чазааның шаңнал-макталын алыр улус аразында кожуунун «Баян-Кол» МКБ-ниң өшкү кадарчызы Михаил Байкараевич Дагаажык база бар. Ооң-биле чергелештир Наадымга 8 «муңчу малчын» база киржир.

Аът дериглерин бараалгадыры-биле кожуун бир кижини белеткеп алган бооп турар. Ол ышкаш баг, чеп эжер мөөрейге киржир арга-дуржулгалыг ийи-ийи кижилер аңаа төлептиг киржиринге белең. Уксаалыг малдар делгелгезинге «Баян-Кол» МКБ-зи боттарының азырап турар чылгызын, төвөлериң, «Кызыл» ААН тыва уксаалыг ийи-ийи кошкар болгаш хойларын кириштирер.

Наадымның аът чарыжына кожуунун Шамбалыг, Кур-Чер, Кара-Хаак, Ээрбек болгаш Баян-Кол сумулары ниитизи-биле 45 чылгыны кириштирерин планнаан.

Чонун эң сонугаары тыва хүрешке Кызыл кожуун 16 мөгезин кириштирер.

(Уланчызы 2-ги арында).

— Медээлер

(Төңгүзү. Эгези. 1-ги арында).

Команданы Тываның Күчүтен мөгези, Шамбалыг чурттуг Аяс Монгуш болгаш аныяк Начын мөгези Начын Кунгаа олар баштаар.

КӨДЭЭ ИШТИҢ ТӨЛЭЭЛЕРИ АЪТТАНЫПКАН

Эрзин кожуун. 25 кижиден тургустунган делегацияда 100 ажыг малчыннар Наадымга киржири биле аъттаныпкан.

Сайзуу Ензак, Шолбан Мандык болгаш Эртине Дөптен олар Эрзин кожууннун чоргааралы болур аныяк мурнакчы малчыннары шаңнал-макталче база киргенер. Олар Наадымга киржири биле аъттаныпканнар.

Өглер конкурсузунга кожуун тергийн чараш болгаш улуг өгнү белеткээн болгаш оң иштинге турар дерилгелери биле катай Сүт-Хөлдүн Суг-Аксинче чорупканын Эрзин кожууннун чагырыкчызы Баир Алексеевич Дамдын телефон дамчыштыр дыңнатты.

Аът чарыжынга киржири 5 чүгүрүк аътты кожуун июль 27-де чорудупкан. Тыва хүрешке 15 мөгө хүрешке, Наадымның янзы-бүрү мөөрейлеринге киржири кижикчилерни болгаш бригадизендерлерни төлөпиг кириштерери биле ыяк белеткээнин чагырыкчы дыңнаткан.

Карим МОНГУШ.

ЧҮСТЕН ЧҮС ДӨРТЕННИ...

Бай-Тайга кожуун. Көдээ ажил-агыйның ишчилеринин улуг байырлалы—2009 чылдың Наадымын бай-тайгажылар эки түңнелдер биле уткуп алган.

Республиканың бүгү көдээ ажил-агыйларының чедишкенин рейтингин ап көөргө, Бай-Тайга кожуун дөрт дугаар черде болган.

Наадым байырлалында болуп эртер янзы-бүрү мөөрейлерге бай-тайгажылар ыяп-ла киржи, шаңналдыг черлерни ап чаңыккан. Кидис салыр, чеп эжер, тараа соктаар дээн ышкаш мөөрейлерге бо кожууннун ишчилеринин арга-дуржулгасы байлак. Аът чарыжынга киржири малдарны каш хонук бурунгаар-ла Сүт-Хөл кожуунче бадырып эккеп, соодуп алган. Бай-Тайганың мөгелери удурланыкчылары биле ачыр-дачыр тутчурунга белен.

Оон аңгыда Бай-Тайга кожуун тускай өгнү тиккен, ында ус-шеверлерин кылган ажилдарын делгээн.

Бай-Тайганың чоргааралы болуп турар малчыннар — дөрт кижир республика шаңналынга төлөпиг болган. Ол кымнарыл дээр, Чита хоорайга болуп эрткен уксаалыг малдар делгелгезинге киришкеш, бир алдын, бир мөңгүн, ийи хүлер медальды чаалап алгаш, Тываның адын Сибирге алдаржыткан малчыннар-дыр. «Ооруг» КАК-тын малчыны Макар Ойдунов-оолович Сат — бо чылын база чүстен чүстү ап, малдың төлүн чидириг чок камгалап алган мурнакчы. «Бай-Тал» КУБ-тун хойжузу Борбак-оол Евгеньевич Эрелчин 100 хойдан 140 хураганы алган. Ол-ла ажил-агыйның малчыны Хаяжык Хертекович Маадыр 100-тен 130-ни камгалап алган. Шаңнаткан мурнакчыларның бирээзи хойжу бригада бригадири Ортун-оол Өлзей-оолович Хертек. Олар «Наадым-2009»-тун езулуг маадырлары-дыр.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

белеткел ажилын аңаа дааскан болгаш эң харысалгалыг онаалга чаа даргага онаашкан дээрзин барымдаалааш, ооң биле байырлал бүдүүзүндө чугаалашкан мен.

— Тиилекчи болган кожууннар Наадымны эрттирериңиң чурму биле оң ийиги ээлчээ бо чылын мал-маганы арбын болган, тараа-быдааның эки дүжүдүн алган болгаш ишти хөгжүлдө талазы биле 32 көрүзүггө Сүт-Хөл кожуун эң дээрэ түңнелдерлиг болган-дыр, ыңчаарга бо хүннерге чедир Наадымга белеткел ажилдары канчаар дооступ турарыл, Сергей Конзан-оолович?

— Республиканың малчыннар Наадымын эрттирери биле ТР-ниң Чазаның тускай айтышыкы бо чылдың июнь 15-те үнгөн бооп турар, ол айтышкын езугаар Сүт-Хөлге 7 айның 30-31-ниң хүннеринде Наадымны эрттирерин шийтирилээн, оон биле кады республиканың малчыннарының улуг байырлалын эрттирер организастыг комитетти Чазак тургускан, аңаа хамаарыштыр бүгү хемчеглерни кылыр күүсекчилерни тодараткаш, белеткел ажилдарын хынамчалыг чоруткан болгаш бо үеде бүгү ажил-чорудулга доступ турар деп чугаалап болур. Чазак Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызының сайыды Валентин Ендан республиканың Наадымын эрттирер организастыг комитетин баштап турар.

Белеткел ажилдары хөй болбайн канчаар, ыңчангаш бо үлөхерек кончуг шүүтүг болгаш улуг ажил-херек болганда, чоннуң ынак Наадымын төлөпиг эрттирерин чугулап, байырлалдың чараш

Сергей Конзан-оолович Ондар Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызының сайыдының оралакчызынга чоокта чаа томуйлаттырган-даа болза, Сүт-Хөл кожуунга болур республиканың 2009 чылдың Наадымын эрттирер талазы биле бүгү

болгаш солун көргүзүглери элбек, оларны чүгө эки деңгелге эрттирер талазы биле кылган ажилдарның түңнелдерин үе көргүзө бээр. Кода-девискээрның байырлалына ишкээртен-дашкаартан келген аалчылар, оларның аразында бөдүүн чон, мурнакчы малчыннар, хоочуннар болгаш өскелер-даа кожуунга хөйү биле аалдап келир, аалчыларны чогуур деңгелге уткуп, хүлээп алыр болгай, Наадымның тускай программасы тургустунган, аңаа ТР-ниң Чазак Даргазы Шолбан Валерьевич Кара-оол адын салган.

Саң-хөө талазы биле республиканың бюджетинден кончуг хөй акша-хөреңгини үндүрерин мында төлөвилеп кириген бооп турар, тодаргайлаар болза, нийтизи биле ында 10 хире миллион рубльди аңгылаан. Байырлал үезинде байырлыг хемчеглерге чарыгдаар акшадан аңгыда, бо хөй сан-түңнү иштинден 6 млн. чартык рубльди Сүт-Хөл кожууннун социал-экономикагын хөгжүлдөзүнчө угулдандыр. Шаңнал болган дуза-деткимче акша-хөреңгизи биле кожууннун чонунун келир үеде ажилчын тура-соруун көдүрүп, байдал-туружун экижидип быжыглаар сорулга биле чаа тускай машина-трактор станциязын кожуунга бээр, ында МТЗ болгаш илчирбелиг улуг тракторлар, андазыннар, тараа чаштырар сеякалар, үрезин хораннар машина дээн чижектег техника бар. Улуг комплекс саттыг болгаш оңу кожууннун балансызынга быжыглаар, келир үеде ында ажилдап турар ажил-агыйларның-даа, хууда араттарның, чоннуң-даа тараа-быдаа-

зын өстүржүп бээр ажилды чаа МТС кылып, көдээ продукцияны элбекшидип тарыыр сорулга биле бо белетки Чазак берип турары олдур. Оон аңгыда эрткен чылдың кыштаглаашкынын эки түңнелдер биле ажып эрткен, мал продукциязының бүдүрүлгезин эки чоруткан, малдың чаш төлүн онча-менди камгалап алган эң эки көргүзүглерлиг малчыннары шаңнап-мактаар талазы биле нийтизи биле 1800 муң рубльди үндүргөн. Оон иштинде 1100 муң рубльди республиканың тулган дээн шыырак, чемпион болган малчыннарын шаңнаар, оларның адаанда көргүзүглери шала чавыс малчыннарың күш-ажылын база демдегеп шаңнаар талазы биле 700 муң рубль биле янзы-бүрү суй белектерни саткан, Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызының тускай Хүндүл бижиктерин тыпсыр болгаш өске-даа сорулгаларже бо эвээш эвес акша-хөреңгини чарыгдаан бооп турар.

Кожуун төвү Суг-Аксинче кирер болгаш суур иштинде оруктарның септелгезинче чамдык акшаларны үндүрүп турар-дыр бис, ол акшаларны «Тываавторук» күрүне эргелели болгаш Чадаананың орук септээр тудуг эргелелинге берген. Спортчу маргылдааларны

эрттирер стадионну улгаттырып септеп-селээн, аът чарыштырар черни дескилээн, чоннун оюн-тоглаалаар, сценажыткан көрүзүглөр, байырлыг хемчеглер эрттирер клубту база чаартыр кылган.

Тыва улустун шаг-шаандан кылып келген ажилдары бар болгай, аңаа хамаарыштыр конкурстарны база чаңчыл езугаар эрттирер. Кайы кожуун эң эки өгнү эдилеп турарын тодарадыр, дүк салыр, кидис кылырының, баг, чеп эжеринин конкурстары, тус-тус кожууннарда, сумуларда араттарда өстүрүп турар эң эки уксаалыг малдарның делгелгезин база организастаар бис. Аңаа база номинациялар аайы биле тиилекчилерни акша-хөреңгиле шаңнап-мактаар. Чүгө дизе бо хемчегниң дузасы биле малдың эки уксаазын тургузуп, оң продуктулуг чоруун бедидер сорулга биле ону мал уксаажыдылганын экижидер ажилды эки деңгелче көдүреринин база бир аргазы кылдыр көрүп турар бис. Малчыннарың хөй кези боттарының малының дүгүн, кезин кайнаар-даа ажыгла-вайн октап, харын-даа ону болбаа-зырадып, оон эки чүүлдерни кылып билбес апарганывысты барымдаалааш, аныяк-өскөнни бистиң өгбелеривистин кылып чораан чүүлдеринге чаңчыктырып өөредир, ону чон ортузунга нептередип тарадыр сорулга биле ук конкурстарны эрттирер бис.

Ол ышкаш Сүт-Хөл кожууннун чурттакчыларының чиди биле көдүрүп турар Ишкин биле Кызыл-Тайга аразында Ак, Чес-Булун хем-нерни кежилдир көвүрүглери база чаартып турар, ол ажил байырлал бүдүүзүндө доостур ужерлуг.

Ынчангаш көдээ чырык эрттирер Наадымны сонуграп кээр күзелдиг кижилерни Тываның Чазак болгаш кайгамчыктыг онза-чараш агаар-бойдустуг Сүт-Хөл кожууннун чурттакчы чону чалап, солун болгаш көрүштүг байырлалды эрттирерин аазап турарлар.

Карим МОНГУШ.

Авторнун тырттырган чуруу.

Ишкин сумузунда

ДЕМНИГ ЧУРТТАП ТУР БИС

Сүт-Хөл кожууннун Ишкин сумузунда нийтизи биле 285 өреге бар, чурттакчыларның саны 1215 кижиге бар, үеде суурда 127 пенсионер, 70 инвалид бар, назы четпээн бичи уругларның саны 430, оларның иштинден школа назылыг 283 оолдар, кыстар суурнунуң школазында өөренип турар.

Суурнун чурттакчылары колдуунда шуптузу мал-маган тудуп, амыдырап чорур. Берге үелерде өреге бүрүзү боттары хлебти быжырып ап турары өг-бүлө бюджетинге черле дөгүм. Амыдыралының байдалы чедимес 2 өреге бар, суурнун чагыргазы оларга социал дуза-деткимче чедирип, оларны онза хайгааралда алган.

Суурда чурттап турар өг-бүлелер, ылаңгыя аныяктар, шуптузу дыка ажилгыр, кежээ, бир чүвени кылыр дээнде, кончуг демниг апарлар. Чаңгыс өг-бүлө ышкаш, байырлал үезинде-даа, куда-дой-даа дүжүргөндө, чок апарган кижини орнукушударда-даа суур чурттакчылары ажи-чемин кылчып, акша-көпөөзүн салчып, бот-боттарынга дузалажыр чаңчылдыг бис.

Бо чылдың чаксы тарылга үезинде суурнун чурттакчылары 381 га черге тарааны тараан, 67 га черге картошканы, 27 га черге ногаа аймаан өреге бүрүзү олурткан. Бис

ышкаш бөдүүн кижилерге күрүневис шаа биле дуза-деткимчени чедирип турары черле үе-шагын экижээнинин эки демдээ деп санаар мен. Чурт иштинде чарлаттыгнан национал төлөвилелдерни амыдыралга боттандырап талазы биле Сүт-Хөл кожуунда Ишкин сумузу бирги черде чоруп турар дээр болза, мында кандыг-даа хөөредиг чок.

Чагырга черинде мен бодум 19 чыл дургузунда ажилдап келдим. Ам бо үеде мен суур чагырыкчызының социал адыр талазы биле оралакчызы бооп ажилдап тур мен. Аныяк чагырыкчы Артыш Шугдур-оолович Монгуш болгаш суурнун Төлээлекчилер хуралының даргазы Александр Чыдам-оолович Иргит суурнун ажил-ишчилерин билдире биле удуртуп, суурнун амыдырал-чуртталгазын экижидер талазы биле боттарының бүгү күжүн, эртем-мергежилин чонунга бараалгадып чорлар. Кожуун

иштинде сумулар аразында Наадымны төлөпиг уткууру биле бо чылын чаагайжыдылга чарыжын кожуун чагырыкчызы Орлан Александрович Монгуш чазын-на чарлаан турган, ыңчангаш бистиң суурувус суур иштинде чаагайжыдылганы бедик деңгелде чорутканы дээш кожуунда мурунку одуруларда чоруп олурар. Ишкин суур көктүг-шыктыг, кудумчу бүрүзү буга-сумунун кылдыр дериттинип кылдынганындан чер ажилынга болгаш огород тарырынга дыка таарымчалыг магалыг чер болгай. Чоокта чаа малчыннарың чайлаг байырлалдарын 3 черге эрттирген бис. Шелер, Алдыы-Соор деп черлерде болгаш Ишкин бажында малчыннар боттарының ажил-ижин алгап-мактап, аныяк-өскөнгө ада-өгбелеривистин арттырып каан чаагай езу-чаңчылдарывысты, кылып чораан ажил-ижин нептередиринге боттарының улуг үлүг-хуузу киригенер. Мээң кады төрөөн угбам Зоя Бапыковна Ишкин бажында чайлаг-кыштаанда бодунун мал-маганы биле амыдырап олурар кижиге, ол боду чайлаг байырлалыга өгбелеривистин кылып чораан эдилели — энчек салырынга

тергийн эки арга-дуржулганын, мергежилдин мөөрейге көргүскөн.

Эрткен чылын «муңчу» деп чоргаар болгаш бедик атты алган Шелер талазында малын малдап чоруур Чечекмаа Ондар бо чылгы Наадым байырлалынга база катап киржири күзелин илереткен. ТР-ниң Чазаның Даргазының болгаш ТР-ниң Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызының шаңналын алыры биле кожуунда кордакчылар база хөй болган. Оларның аразында бистиң суурга хамааржыр Алдыы-Ишкин талазында турар Александр Араажыевна база шаңнал-макталдыг черге кирип турар. Ол боду 892 баш шээр, 12 мыйыстыг бода малдыг.

Бо чылды Аныяктар чылы кылдыр чарлаан болганда, суурда аныяктар биле ажил кидин түлүк. Аныяктар талазы биле чурт иштинде янзы-бүрү төлөвилелдер, программаларны амыдыралга боттандырап талазы биле Ишкин суур база эң эки көргүзүглерлиг. Бо хүн-нерде суурда аныяк специалистерге чурттаар оран-сава биле хандырылга айтырыы эки шийтирилттинип турар. Аныяктар боттарынга бажың-балгат тудуп алырынга субсидияларны ап, шак ол программа биле суурда 35 чаа бажыңнар тутунуп, хөгжүп турар.

Александра ООРЖАК.

Сүт-Хөлдүн Ишкин суур.

БЕДИК ШАҢНАЛГА ТӨЛЕПТИГ БОЛГАН

Тыва Республиканың «Шылгараңгай күш-ажыл дээш» медалы-биле Моолдун хамаатызы, астрология профессору болгаш хам Дарма Балжиням шаңнаткан.

Күрүне шаңналын июль 25-те Балжинямның 80 харлаанының бүдүүзүнде Тываның Чазааның Даргазы Ш. Кара-оол тывыскан. Оон бодады-биле алырга, бо шаңнал Тываның төөгү салгалын өөредип суртаалдаарына болгаш непередириге, уран чүүлдүн, литератураның база эртемнің хөгжүлдизинге эртемденниң кириген үлүн үнелээниниң демдээ болур.

Шинчилекчи болгаш хамнаашкынны эки билер Дарма Балжиням ызыгуурунун талазы-биле тыва кижилер болур. Бодунун төөгүлүг чуртунче оон тос дугаар кээп турары ол. Моолда ол Урянхайның хамнар төвүн удуртуп турар болгаш кожа республиканың чурттакчыларының ортузунга тываларның езулалдарын болгаш чаңылдарын суртаалдаар талазы-биле кончук идепкейлиг ажилды чорудуп турар.

Демократтыг революцияга идепкейлиг киришкени дээш Моолдун Чазаа ону Хосталганың ордени-биле шаңнаан. «Бо кижилер, бир талазында, делегейниң хамнаашкынының езу-чаңылдарын кончук эки билер, а өске талазында, Моолдун эрге-чагырга органнары биле моол тываларының аразында албан езузунун «харылзаштырыкчызы» болуп чоруур болгаш ачы-хавыязы дээш ат-алдарлыг база хүндүткелдиг кижилер» — деп, Чазак Даргазы чугаалаан.

— Тываның бедик шаңналын алырын меңээ салым-чолум айтып кааны ол-дур — деп, астролог санап турар. — Ынчангаш бистер бо ужуражылгага келгенивис ол. Республиканың чурттакчылары төрөөн дылын, чоннун чаагай чаңылдарын болгаш езулалдарын камгалап арттырган болгаш ону аныяк салгалдарга дамчыдып берип чоруур көрүп тур мен. Моолга баргаш Тыва дугайында шуптузун чугаалаар мен — деп, ол дыңнаткан.

Виталий ШАЙФУЛИШНИЦ
тырттырган чуруу.
www.gov.tuva.ru медээзи.

ДЕМИР-ОРУК ЭКОНОМИКАНЫ ХӨГЖҮДЕР

Тыва Республиканың минерал-чиг эт баазанын шиңгээдип алыры-биле холбаалыг Кызыл — Курагино аразының демир-оруун тударының инвестиция төлевилелин боттандыраары кайы хире чоруп турарының дугайында айтырыгны чугаалашкан Тыва Республиканың Чазааның калбак хуралы июль 28-те болуп эрткен.

Красноярск крайның губернаторунун бирги оралакчызы, Красноярск крайның Чазак Даргазы Эдхам Акбулатов, «Транспорт объектилеринин төлевилелдерин кылыр Соңгу-барыын институт» кызыгаарлаттыг харысгалыг ниитилелин чингине директору Сергей Мельниченко, Тыва Республикада Кол федералдыг инспектор Александр Попов, ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының даргазы Хонук-оол Монгуш, Хоойлужудулга палатазының даргазының оралакчызы Борис Балчый-оол болгаш Енисей үлетпүр компаниязының төлээлери, демир-орук тудуу таварып эртер кожууннарның чагырга даргалары хуралдың ажилына киришкен.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оол калбак хуралды ажыдып тура, Кызыл—Курагино аразының демир-орук тударының төлевилели Красноярск крайга болгаш Тыва Республикага кончук улуг ужурдузалыг дээрзин айтыкан.

Эдхам Акбулатов сөс алгаш, Кызыл—Курагино аразының демир-орук тудуунун төлевилелин амыдыралга боттандыраар деп турары чогуур үезинде чугула болушкун, крайның болгаш Тываның экономиказын дүрген бурунгаар хөгжүдеринге улуг рольду ол ойнаар деп демдеглээн. Демир-орук тудуу бойдуска кандыг-даа үрелишкени, когаралды болдурбас кылдыр ажил-ишти организаастаарын чугу-

ла кол сорулга кылдыр губернаторнун оралакчызы санаан.

Демир-оруктун Тыва Республикага ужур-дузанын дугайында хуралдың киржикчилеринге ТР-ниң Чазааның Даргазының бирги оралакчызы, республиканың экономика сайыды Сергей Тен делгеренгей чугаалап берген.

«Транспорт объектилеринин төлевилелдерин кылыр Соңгу-барыын институттун» чингине директору Сергей Мельниченко амгы үеде демир-оруктун тударының төлевилел ажилдарын кылырында 350 кижилер ажилдап, чүнү кылып турарын таныштырып чугаалаан.

Кызыл—Курагино аразының демир-оруун тударына сонугралдыг хуралдың киржикчилери төлевилелди боттандыраарына бо хурал кончук ажыктыг болганын демдеглээн, дараазында хуралды күзүн чыылдыраарын дугурушканнар.

(Хуралдан делгеренгей отчетту дараазында солунга парлаар).

Таан-оол ХЕРТЕК.

Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУҢ тырттырган чуруу.

ЧАА-ХӨЛ КОЖУУНГА ЧАЗАК ДУЗАНЫ ЧЕДИРГЕН

Тыва Республиканың Чазааның Чөвүлелиниң хуралы дүүн, июль 29-та, болуп эрткен.

Бо чылдың июль 22-де Чаа-Хөл кожуунун девискээринге улуг хем-чээлдиг долу чаганының түннелинде кожуун төвүнүн, суурларның өөре-

дилге, культура, кадык камгалал, школа назыны четпээн уруглар албан черлеринин, чуртталга бажыңнарының соңгаларын, крышазының шиферлерин үрегдээн. Чурттакчы чоннун огородунда, шөлдерде тараан ногааларны, тарааларны үрегдеп, чок кылган. Ынчангаш бойдустун онза байдалдарының кожуунга чедирген когаралы

ниитизи-биле он миллион рубль ажып турар. Чазактың Чөвүлелиниң хуралына Чаа-Хөл кожуунга дуза чедиреринин айтырын чугаалашкан, социал адырның объектилеринге чедиртинген когаралды эдип алырынга ТР-ниң Чазааның фондузундан 588 муң рубльдин дузанын чедирер доктаалды хүлээп алган.

Бистиң корр.

АНЫЯКТАР ЧАЗААНЫҢ СТРУКТУРАЗЫ ТОДАРАТТЫНГАН

(ынчалза-даа хостуг олуттар ам-даа бар)

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.В. Кара-оол республиканың аныяктар чазанын структуразын болгаш составын бадылаан айтышкына атты салган.

Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органының «эжежи»: чазак даргазы, бирги оралакчызы, үш оралакчы болгаш 20 сайыттан — шупту 25 аныяктардан тургустунар.

ТР-ниң Өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының яамызы аныяктар чазан тургузары-биле кадрлар активинден 19 кордакчыны шилип алган. Ында колдуунда чурттуң дээди болгаш ортумак тускай өөредилге черлеринин доозукчулары, студентилер, аныяк башкылар, «Чаңгыс демниг Россия» партиязының болгаш «Тываның Аныяктар эвилели» хөй-ниити организациязының активчилери болгаш бир сайгарлыкчы кирген. Хостуг олуттарга немей кордакчыларны шилири-биле конкурсту уламчылаар. Оон соонда аныяктар чазанын бирги хуралы ТР-ниң Чазак Бажыңына бо чылдың август 14-те эртер.

Бистиң корр.

НААДЫМ – көдээ ишчилернин

“Наадым-2009”-тун чемпионнары (I дугаар черни алган):

(өз-биле шаңнадыр)

1. Борбак-оол Евгеньевич Эрелчин – Бай-Тайга кожуунун “Бай-Тал” ККБ-нин хой кадарчызы;
2. Болат Монгушевич Керттик-оол – Барыын-Хемчик кожуунун “Сай-Хонаш” МКБ-нин хой кадарчызы;

3. Юрий Хертекович Чамбал – Мөнгүн-Тайга кожуунун “Малчын” ККБ-нин хой кадарчызы;
4. Валерий Кызыл-оолович Маадыр – Өвүр кожуунун “Чалааты” МКБ-нин хой кадарчызы;
5. Айдыс Арбай-оолович Ондар – Сүт-Хөл кожуунун Кызыл-Тайга сумузуна хуу дузалал ажил-агыйынын удуртукчузу;
6. Артыш Александрович Монгуш – Чөөн-Хемчик кожуунун “Теве-Хая” хуу дузалал ажил-агыйынын удуртукчузу;
7. Маңнай Монгушович Дамдын – Чаа-Хөл кожуунун Чаа-Хөл сумузуна хуу дузалал ажил-агыйынын хой кадарчызы;
8. Николай Чамзанович Оюн – Улуг-Хем кожуунун “Намзырай” МКБ-нин саанчызы;
9. Андрей Кыргысович Бады – Чеди-Хөл кожуунун “Амырлаң” КАБК-нын хой кадарчызы;
10. Аяна Кара-ооловна Тожу – Танды кожуунун Балгазын сумузуна хуу дузалал ажил-агыйынын удуртукчузу;
11. Кара-оол Санаевич Самба – Тес-Хем кожуунун “Деспен” уксаажыдылга ажил-агыйынын хой кадарчызы;
12. Сай-Суу Михайловна Ензак – Эрзин кожуунун “Бай-Хөл” КАБК-нын хой кадарчызы;
13. Семен Иванович Чигжит – Тере-Хөл кожуунун “Балыктыг” КАБК-нын хой кадарчызы;
14. Федор Маркович Кудрявцев – Каа-Хем кожуунун “Каа-Хем” МКБ-нин малчыны;
15. Хүлөр Борисович Сенди-Хуурак – Кызыл кожуунун “Баян-Кол” МКБ-нин теке кадарчызы;
16. Владимир Сенгеевич Маады – Би-Хем кожуунун “Подсобная” хуу дузалал ажил-агыйынын удуртукчузу;
17. Аржаан Кызыл-оолович Бараан – Тожу кожуунун “Өдүген” МКБ-нин ивижи.

II дугаар черни алган болгаш Хүндүлел бижик база акша шаңналын алырлар:

1. Хаяжык Хертекович Маадыр – Бай-Тайга кожуунун “Бай-Тал” ККБ-нин хой кадарчызы;
2. Буян Чоргалович Ондар – Барыын-Хемчик кожуунун “Биче-Тей” КАБК-нын хой кадарчызы;
3. Арина Кара-ооловна Лопсан – Мөнгүн-Тайга кожуунун “Сайзырал” КАБК-нын өшкү кадарчызы;
4. Борис Степанович Санчат-оол – Өвүр кожуунун “Торгалыг” ККБ-нин хой кадарчызы;
5. Хемер-оол Шойдар-оолович Монгуш – Сүт-Хөл кожуунун “Меңги” КАБК-нын хой кадарчызы;
6. Владислав Байыр-оолович Монгуш – Чөөн-Хемчик кожуунун Шами сумузуна “Ак-Хая” КАБК;
7. Ламажап Ховалыгович Доржу – Чаа-Хөл кожуунун “Үрбүн” КАБК-нын удуртукчузу;
8. Вячеслав Март-оолович Комбу – Улуг-Хем кожуунун “Эйлиг-Хем” МКБ-нин өшкү кадарчызы;
9. Шаалы Аракчаевич Долаан – Чеди-Хөл кожуунун Элегес сумузуна дузалал ажил-агыйынын удуртукчузу;
10. Андрей Санчыкараевич Оюн – Танды кожуунун “Балгазын” КАБК-нын малчыны;
11. Мелестей Бораевич Оюн – Тес-Хем кожуунун “Чодураа” ККБ-нин чылгычызы;
12. Шолбан Байырович Мандал – Эрзин кожуунун “Бай-Хөл” КАБК-нын хой кадарчызы;
13. Светлана Ивановна Санаа – Тере-Хөл кожуунун Каргы сумузуна хуу дузалал ажил-агыйынын удуртукчузу;
14. Чечек Сергеевна Долзат – Каа-Хем кожуунун “Каа-Хем” МКБ-нин саанчызы;
15. Андриян Васильевич Сат – Кызыл кожуунун “Сяньби Мангут” аът заводунун чылгычызы;
16. Елена Керттик-ооловна Санчы – Би-Хем кожуунун “Нива” КАБК-нын саанчызы;
17. Вячеслав Андылаевич Ак – Тожу кожуунун “Өдүген” МКБ-нин ивижи.

III черни алган болгаш Хүндүлел бижик база акша шаңналын алырлар:

1. Макар Ойду-оолович Сат – Бай-Тайга кожуунун “Ооруг” КАБК-нын даргазы;

2. Артис-оол Алдын-оолович Ооржак – Барыын-Хемчик кожуунун “Дуза” КАБК-нын хой кадарчызы;
3. Алена Ким-ооловна Салчак – Мөнгүн-Тайга кожуунун “Мөген-Бүрен” ККБ-нин хой кадарчызы;
4. Аяс Владимирович Саая – Өвүр кожуунун “Адарган” МКБ-нин хой кадарчызы;
5. Буян Чангаевич Ондар – Сүт-Хөл кожуунун Алдан-Маадыр сумузуна хуу дузалал ажил-агыйынын хой кадарчызы;
6. Борис Серенмаевич Ондар – Чөөн-Хемчик кожуунун “Уланбуура” МКБ-нин чылгычызы;
7. Антон Валерьевич Межекей – Чаа-Хөл кожуунун Чаа-Хөл сумузуна хуу дузалал ажил-агыйынын чылгычызы;
8. Альберт Анай-оолович Конгар – Улуг-Хем кожуунун Чааты сумузуна арат-тараачын ажил-агыйынын удуртукчузу;
9. Болат-оол Доңгакович Маады – Чеди-Хөл кожуунун Хендерге сумузуна арат-тараачын ажил-агыйынын удуртукчузу;
10. Ольга Чигжитовна Оттубай – Танды кожуунун “Балгазын” КАБК-нын саанчызы;
11. Орлан Маадыр-оолович Ойду – Тес-Хем кожуунун “Деспен” уксаажыдылга ажил-агыйынын хойжузу;
12. Эртине Шактарович Доптан – Эрзин кожуунун Нарын сумузуна хуу дузалал ажил-агыйынын удуртукчузу;
13. Кызыл-оол Николаевич Сержи – Тере-Хөл кожуунун Шынаа сумузуна хуу дузалал ажил-агыйынын хой кадарчызы;
14. Роза Сергеевна Опан – Каа-Хем кожуунун “Каа-Хем” МКБ-нин саанчызы;
15. Михаил Байкараевич Дагажык – Кызыл кожуунун “Баян-Кол” МКБ-нин өшкү кадарчызы;
16. Долая Репиновна Хертек – Би-Хем кожуунун “Нива” КАБК-нын бызаа ажаакчызы;
17. Антон Агнаевич Кол – Тожу кожуунун “Өдүген” МКБ-нин ивижи.

Бодунун мергежилинге тергидээннер:

1. Владимир Николаевич Барбалдай – Каа-Хем кожуунун Ильинка сумузуна чагырыкчызы;
2. Маргарита Васильевна Кызыл-оол – Улуг-Хем кожуунун көдээ ажил-агый эргелелин экономикасы;
3. Аржаана Олексаевна Куулар – Мөнгүн-Тайга кожуунун көдээ ажил-агый эргелелин кол зоотехниги;
4. Павел Николаевич Голубцов – Каа-Хем кожуунун “Каа-Хем” МКБ-нин агроному;
5. Олег Агармитович Доксар – Каа-Хем кожуунун мал аарыгларына удур демисел чорудар эргелелин мал эмчизи;
6. Чечек Доңгаковна Севек – Мөнгүн-Тайга кожуунун “Малчын” ККБ-нин кол бухгалтери;
7. Ортун-оол Өлзей-оолович Хертек – Бай-Тайга кожуунун “Бай-Тал” ККБ-нин сарлык бригаданын бригадири;
8. Милана Михайловна Дандар – Улуг-Хем кожуунун “Эйлиг-Хем” ККБ-нин өшкү бригаданын зообригадири.

“Муңчулар клувунун” чаа кежигүннери:

1. Серекмаа Сүрүңовна Дажы – Бай-Тайга кожуунун Кара-Хөл сумузуна хуу дузалал ажил-агыйынын удуртукчузу, 1020 баш;
2. Ирина Доржатбаевна Ооржак – Барыын-Хемчик кожуунун “Байыр” КАБК-нын удуртукчузу, 1081 баш;
3. Тамара Кенденовна Мижит-Доржу – Барыын-Хемчик кожуунун Хенделен сумузуна арат-тараачын ажил-агыйынын удуртукчузу, 1230 баш;
4. Улар-оол Мандакаевич Ооржак – Барыын-Хемчик кожуунун Шекпээр сумузуна арат-тараачын ажил-агыйынын удуртукчузу, 1515 баш;
5. Наталья Дадар-ооловна Монгуш – Барыын-Хемчик кожуунун Шекпээр сумузуна арат-тараачын ажил-агыйынын удуртукчузу, 1015 баш;
6. Сургуул-оол Чодур-оолович Мон-

гуш – Өвүр кожуунун Чаа-Суур сумузуна хуу дузалал ажил-агыйынын удуртукчузу, 1065 баш;

7. Айдыс Арбай-оолович Ондар – Сүт-Хөл кожуунун Кызыл-Тайга сумузуна хуу дузалал ажил-агыйынын удуртукчузу, 1018 баш;
8. Орлан Сарбаевич Куулар – Чөөн-Хемчик кожуунун Хорум-Даг сумузуна хуу дузалал ажил-агыйынын удуртукчузу, 1000 баш;
9. Базыр-Тараа Хураган-оолович Куулар – Чөөн-Хемчик кожуунун Хорум-Даг сумузуна хуу дузалал ажил-агыйынын удуртукчузу, 1100 баш;
10. Борис Бүрбүевич Монгуш – Чөөн-Хемчик кожуунун Бажын-Алаак сумузуна “Александра” КАБК-нын удуртукчузу, 1002 баш;
11. Вера Чүлдүмовна Байлак – Чөөн-Хемчик кожуунун Хайыракан сумузуна “Хараган” КАБК-нын удуртукчузу, 1007 баш;
12. Константин Калаевич Кулдун – Эрзин кожуунун Эрзин сумузуна хуу дузалал ажил-агыйынын удуртукчузу, 1222 баш;
13. Эртине Шактарович Доптан – Эрзин кожуунун Нарын сумузуна хуу дузалал ажил-агыйынын удуртукчузу, 1135 баш;
14. Сүрүң Тулгутович Хорчун – Эрзин кожуунун Качык сумузуна хуу дузалал ажил-агыйынын удуртукчузу, 1023 баш;
15. Оксана Доткановна Сенди – Тере-Хөл кожуунун “Балыктыг” КАБК-нын удуртукчузу, 1012 баш.

“Наадым-2009”-ка тураскааткан мөөрейлернин тиилекчилери:

Хой кыргырынга:

1. Мерген Допуй-оолович Сюрэн – Кызыл хоорай;
2. Юрий Допуй-оолович Сюрэн – Би-Хем кожуун;
3. Валентина Кушкаш-ооловна Дырт-Кара – Чеди-Хөл кожуун.

Өртектиг суй белектер-биле шаңнатканнар:

Владимир Буян-оолович Дажы – Чөөн-Хемчик кожуун;
Вячеслав Дажыевич Ондар – Сүт-Хөл кожуун.

Тергин саанчылар:

1. Ольга Чигжитовна Оттубай – Танды кожуунун “Балгазын” КАБК-нын саанчызы;
2. Елена Керттик-ооловна Санчы – Би-Хем кожуунун “Нива” КАБК-нын саанчызы;
3. Саяна Шавыевна Бумба – Танды кожуунун “Балгазын” КАБК-нын саанчызы.

Эң хөй чыл ажилдаан саанчы – Клавдия Биче-ооловна Оюн (“Балгазын” КАБК);

Эң аныак саанчы – Чечена Болат-ооловна Оюн (“Балгазын” КАБК).

Хол-биле сиген кезеринге тергидээннер:

1. Владимир Март-оолович Дамдын – Улуг-Хем кожуунун Эйлиг-Хем сумузуна школа директору;
  2. Орлан-оол Биче-кысович Лама – Танды кожуундан хой кадарчызы;
  3. Кудажы Деспий-оолович Куулар – Чөөн-Хемчик кожуунун арат-тараачын ажил-агыйынын хойжузу.
- Эң аныак сиген кезикчизи – Чаян Дмитриевич Чамыяң – Бай-Тайга кожуун;
Урана Тюлюшова Натпит-оол – Чаа-Хөл кожуундан херээжен сиген кезикчизи.

Трактор-биле сиген кезеринге тергидээннер:

1. Хеймер-оол Хертекович Чимит – Бай-Тайга кожуунун “Бай-Тайга” МКБ-нин тракторизи;
2. Сергей Байырович Монгуш – Чеди-Хөл кожуунун хуу дузалал ажил-агыйынын ажилдакчызы;
3. Аяс Чизеевич Монгуш – Чөөн-Хемчик кожуун.

куш-ажыл байырлалы

Орус Сандыкчапович Намдал Эрзин кожуунун «Мөрен» колхозка, ооң соонда совхозка дөртөн ажыг чылдарның дургузунда малчыннап ажылдааш, чыл бүрүдө эки көргүзүлгөни чедип келген. Ынчангаш Ленин, Октябрь Революциязы, Күш-ажылдың Кызыл Тук, «Хүндүлелдин Демдээ» орденнер-биле шаңнаткан, Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны хүндүлүг аттың эдилекчизи.

Чурукта: Орус Намдал, өөнүң ишти Бөмбээ, бичии уйнуу-биле.

* Бо хүннерде көдээде 150,4 муң кижиге азы республиканың бүгү чурттагы чонунуң 48,8 хуузу чурттап турар. Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинде 25 муң кижиге хаара туттунган азы олар экономика адырында ажылдап турар улустуң 24 хуузу болур.

Республиканың ниити продукция бүдүрүлгезинге көдээ ажыл-агыйның үлүү 20 ажыг хуу. Ооң 80 ажыг хуузу мал ажылы ээлеп турар.

* Республиканың көдээ ажыл-агый адырынга 2008 чыл элээн эки чыл болган. Ниити продукция бүдүрүлгези 2007 чылга деңгээрге, 13 хуу өскөн, ону акша-же шилчидерге, 3,9 миллиард рубль. Ол дээрже сөөлгү беш чылдың эң дээрже көргүзүү болур.

* Тыва Республика шээр малдың баш санының талазы-биле Россия Федерациясында алды дугаар черни ээлеп турар. Республика дүктүг совет уксааның өшкү малын өстүреринин талазы-биле Россияның кол төп девискээри кылдыр санадыр.

* Бо чылдың июль 1-ниң ме-дээзи-биле алырга, республикада 158,2 муң баш мыйыстыг бода мал, 1 миллион 261,2 муң баш шээр мал, 45,3 муң хауан, 39,7 муң баш чылгы мал, 1,8 баш иви бар. Бүгү малдың ниити саны 1,5 миллион баш болуп турар, ол дээрже эрткен чылдың ол-ла үезинге деңгээрге, 5 хуу хөй болуп турар.

Чыл дургузунда мал бажы Тес-Хем, Тожу, Таңды, Чаа-Хөл болгаш Чөөн-Хемчик кожуун-нарга эки темп-биле чоруп турган.

* Республикага чартык чылдың дургузунда эът бүдүрүлгези эрткен чылдың ыңдыг үезинге деңгээрге, 1,6 хуу, сүт 13 хуу, дүк 14,5 хуу өскөн. Чижээ, он чеди кожуунун он ийизи эът бүдүрүлгезин көвүдеткен. Оларның аразында Тес-Хем, Эрзин, Каа-Хем, Бий-Хем, Таңды, Чеди-Хөл болгаш Өвүр кожууннар бар.

Сүт бүдүрүлгезин эрткен чылга деңгээрге, Таңды, Тес-Хем, Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Чеди-Хөл, Бай-Тайга болгаш Сүт-Хөл кожууннар өстүргөн.

* Республика бюджетинден агроүлөтпүр комплекзинин хөгжүлдесинче киирген саң-хөө көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезин «диргизеринге» эки рольду ойнаан. Сөөлгү бир чыл чартык үе иштинде республиканың мал ажылының сайзыралынче ниитизи-биле 116,1 миллион рубльди, ооң иштинде федералдыг бюджеттен 76,9 миллион рубльди, республика бюджетинден 39,3 миллион рубльди үндүргөн.

* 2008-2012 чылдарда көдээ ажыл-агыйның хөгжүлдесинин талазы-биле республиканың тускай сорулгалыг программаның боттандырылганың үезинде кожууннарда көдээ ажыл-агыйларның болгаш чурттакчыларның сүт продукцияларын хүлээп алыры-биле болбаазырадылганың биче цехтерин Шагаан-Арыг болгаш Чадаана хоорайларда ажыткан, Туранда сүт хүлээп алыр пункт ажылдап эгелээн. Бо цехтерни таварыштыр 62 тонна сүтүл болбаазыраткаш, чонга садып-сайгарган.

* «Енисей» куш фабриказы» КУБ-туң септелгезинге болгаш техниктиг чаартылганынга элээн хөй саң-хөөнү шийгээдип алган. Ооң түңнелинде бо бүдүрүлгө чери бодунуң чиик өртектиг продукциязын республикада сайгарып эгелээн.

* Республиканың мал ажылының хөгжүлдесинин бир кол фактору болур уксаажыдылга ажылын экижидери-биле элээн ажылдар кылып чоруттунган. Малдарның уксаа шынарын экижидери-биле 6,9 миллион рубльди үндүргөн. Ол акша-хө-рөгиге суук азотту болгаш бүдүрүлгө буганың үрезин садып алган. Ооң түңнелинде 2462 баш инекти кылымал арга-биле боо-

Саннар болгаш фактылар

заткан. Чамдык ветеринария албан черлеринин материал-техниктиг баазанын экижиктен.

* Банк чээлилеринин дузазы-биле көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинче эвээш эвес акша-хө-рөгини салган. 2008 чылда болгаш бо чылдың чартык чылында ниитизи-биле 927,6 миллион рубль банк чээлинин киириштирген. Ол чээли акшаның 20,8 миллиону – кыска хуусааның, 55,6 миллиону – беш чыл хуусаалыг инвестиция чээлиери, 848,5 миллиону – хуу дузалал ажыл-агыйларынга чээ-лилер, 9,7 миллиону – көдээ ажыл-агыйның хереглекчилер кооперативтеринин, 14,1 миллиону – арат (тараачын) ажыл-агыйларны болуп турар.

Чээли акшаларның хууларын төлээринге күрүне субсидиязы кылдыр 255 миллион рубльди үн-дүргөн. Ооң 16 миллиону – республика бюджетинин акша-хө-рөгизи.

* «Агроүлөтпүрнүн хөгжүл-деси» национал төлөвилелдин болгаш бо адырның хөгжүлдесинин программаларының шугуму-биле республиканың көдээ ажыл-агый бүдүрүлгөчүлери ниитизи-биле 3,2 миллиард рубльге 14,5 муң чээлиерни алган. Чижээ, хуу дузалал ажыл-агыйлары чээли акшалары янзы-бүрү хевиринин 214 муң баш малын, 49 техниканы, 22 көдээ ажыл-агый машиназын, 37 чүк машиназын, сүт, эът, балык болбаазырадыр болгаш тараа тыртар 9 биче цехти садып алырынга ажылгаан. Мал азырап тудар 29 оран-саваны туткан болгаш септээн.

* Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинин кол үлүү арат (тараачын) болгаш хуу дузалал ажыл-агыйларынга онаажыр. Оларда бо хүннерде бүгү малдың 75 хуузу хаара туттунган болгаш эъттин 60 хуузу, сүтүн 85 хуузу бүдүрүп турар.

ТОЖУ ЧУРТУНУҢ ХӨЙҮКТЕРИ

Шаг-шаанда иви мал-маганың аарга кижилери деп адаткан көшкүн амыдыралдыг Хөйүк төрөл бөлүктөр Амур хемнин агып үнгөн бажының бедик тайга-сыннарының аарга-эзимнеринге, Аргунь, Онон, Шилка хемнеринин уннарынга тос чадырларны чаглак кылып, ыңай-бээр көжүп, тайга-сынның берим-чези-биле аңнап, куштап, балыктап, кат, тооруун чыып, дазыл чемиштиг оът-сигенин казып, чулуп, чип, иви малын малдап, ажы-төлүн, ал-боттарын азыранчып амыдырап чорааннар.

Хөйүктөр хөй чурттакчылыг бир улуг бот-тускайлаң аймак болуп, аразында эп-найыралдыг эдер-жип, ажы-төлүн өглөп-баштап, удур-дедир кудалажып, ол үениң улуг-биче дайын-чаага херээжен чону-биле кады чаалажып чораан-нар, ооң сылдаа-биле төрөл бөлүктү херээжен кижиге баштап келген. Эр кижинин кайнаар баарын, кел дээрин, чүнү кылыр, кылбазын херээжен кижиге айттып, углап-башка-рар. Эр кижиге чорук чорааш келгеш, кайда чүү болуп турарын, аң-куштуң, балык-байлаң, тоорук, ай-бестин кайда элбек турарын кадайынга илеткеп чугаалаар. Ол чугаа бөлүктүн баштыңыга чедер, оон чүү кылырын шиитпирлээр.

Ыңай-бээр көжер деп барган-да, иви малын четчелээр, өдөктө барын баглаар, а чогуң дилеп ты-вар. Көжүп чедер хонажынче эт-септи, аш-чемни дажыглаар. Эр улустуң чамдыктары чаа хонашка чадырларның алажызын кезип тургузар. Одагларны дерип, ку-ваалаар (одаг долгандыр шиви, пөш будуун чарары), кургаг ыяшты одаарынга белеткээр.

Турар хонаштарының чоок-ка-вызының аң-меңин, кужун, балык-

байлаңын аш-чемге таарыштыр хереглээр-биле ажылгаар, эътти, балыкты хемгелеп, изиг хүлге хөөп быжыраар. Бел, мыйытты хадың бу-дуу, хаак картынга ораап шиштээш, баштыңының мурнунга салып хүндүлээр. Ай, бес, шеңе дазылын кургаткаш, хөм хапка ургааш, хою-дур соктаар. Ынчаар ажаап алыр-га, үр үеде үрөлбөс, амданы бак-сыравас.

Шаг-үе өскөрлүп, арга-арыг ки-жилери каш ивилерин төткөш, иш-кээрлеп, чылыг черлерге көжүп, мал-маган азырап, хову кижилери-биле холужуп чурттап эгелээннер. Төрөл бөлүк хөйүктөргө бир кезин иви малын кагбайн, тайга-сын ажыр беримчези-биле амыдырап, Байкал, Хубсугул хөлдөр, Селенга, Ока хемнер чоогунче 15 вектин төңчүзүндө, 16-гы вектин эгезинде көшкүлөй бергеш, ол чоок-кавы-ның аарга-арыг кижилери-биле кады-кожа чурттап бергеннер.

Ол-ла үелерде арткан хөйүк төрөл бөлүктөр бот-боттарындан чарылбайн, боттарының чингине Хөйүк фамилиязын Кол деп фамилия-биле өскөртүп, Тожу, Өдүгөн тайга, Бедий хемни дамчып, Улуг Паш, Биче Паш, Биче хемге, Серлиг-Хемнин, Хан, Чогуур хем-нерге, Доорага, Хараал-Хем, Ойна хемнерге, Тапсы, Кара-Хемнин ба-жынга, Улуг, Биче Оо девискээрле-ринге ырак-чоок чурттап, иви ажыл-агыйын, аңныыр ажылын чорудуп, аар-берге үелерде бот-боттарынга дузалажып, кайы чер-девискээрде аң-мең, балык-байлаң, куш, чиир дазыл, чемиштиг оът-сиген, кат, тоорук барын медээлежип билип алгаш, ол бүгү тайга-сынның ха-йыразын дилеп ап, ол тыпкан ты-выжын аш-чемге ажылгап, артык-шылдыын кадырып, хемгелеп,

хүлге хөөп, хоюдур соктап, хап-савага уруп, шыгжаар турганнар. Тоорукту чыгаш, сайын хооруп, хоюдур соктааш, ооң үзү-биле безин шайны сүттеп ижип чораан-нар. Ону ам бистин республиканың девискээринде чурттап чоруур тожуларның амыдыралындан көрүп болур.

Хөйүктөр иви малын дыка хума-галаар чорааннар. Эки шулуунуг (иви ооттуг), чааттыг, кара сулуг, бедик сыннарлыг черлерге көжүп, калчаараан адыг-хайыракан, бөрү-лерден, араатан куштар болур эзир, үгү, хартыгадан камгалаар. Анайлаар үези келирге, ивилерни чылыг, чымчак хөлчүктөргө шык черге кадарар. Төрүүр мындылар-ны дүне-хүндүс дивейн, карак сал-байн хайгаараар. Анай төрүттүнүп келирге, иези кургады чылгаар. Чартык шак хире болганда, анай иезин ээп алгаш, ийи будун сөөр-

түп, үңгөп тургаш, тура халааш, иезинин соондан эдере бээр. Ол хамаанчок чаш иви анайы дажый берген терең сугну безин эштип кеже бээр.

Кыс ивилерин эдержилгези чылдың байданы-биле тос, он айлар үезинде болур, а чамдыкта бо чылгы анайлар-даа эдержилгеге кире бээр, ыңчангаш иви малдың өзүүчели ында. Мунар эр ивилерни аткалап (чазап) арыглаар, оон олар чарылар апаарлар. Чазаваан эр ивини эдер дээр, а аткалап каан ивини богана дээр. Эдержилге үе-зинде черлик эр ивилер азырал ивилерни коданындан чара сүрүп алгаш, ырадып алгаш чоруй баар-лар. Ону болдурбазы-биле эдер-жилге үезинде азырал ивилерни кончуг кичээнгейлиг кадарар.

Кыс ивилерни мынды дээр. Мындыларны хүнде беш-алды ка-

тап саар, бир саарга-ла, 150 грамм сүт бээр, ооң үскүрү 12-15 хуу чеде бээр. Шай сүттээр, чедингири кедергей. Бичекек паш ишти шайны сүттээр, 30-50 грамм иви сүдү четчир. Иви сүдүндөн тарак, быш-так, ак үс, саржаг, чөкпөк кылыр. Чөкпөккө далганнап кылып каан ай-бести, шеңе дазылын холуур. Чай-гы үеде аалдың улуг-бичи кижилери сүттен кылган аш-чемни ижип-чип амыдыраар. Аң будунун муңгаштай сойган кежинден даа-раан хөм көгээрлерге сес айда сагган сүдүн чыыр, кургай берген иви сүдүн дустуг сугга былгап тур-гаш, шай сүттээр. Чайын чыгдыган сүдүн кырын бедик сери кырынга салып каар.

Кыска улуг-биче аң-меңни, куш аймаан, балык-байлаңны хөйү-биле өлүрүп, белеткеп алыр. Ону кылыр-да бол-ла турган чепсек-херексел болур аяны, дузакты салыр, тамы-ны казар, чергий, сакпаны ажыг-лаарлар.

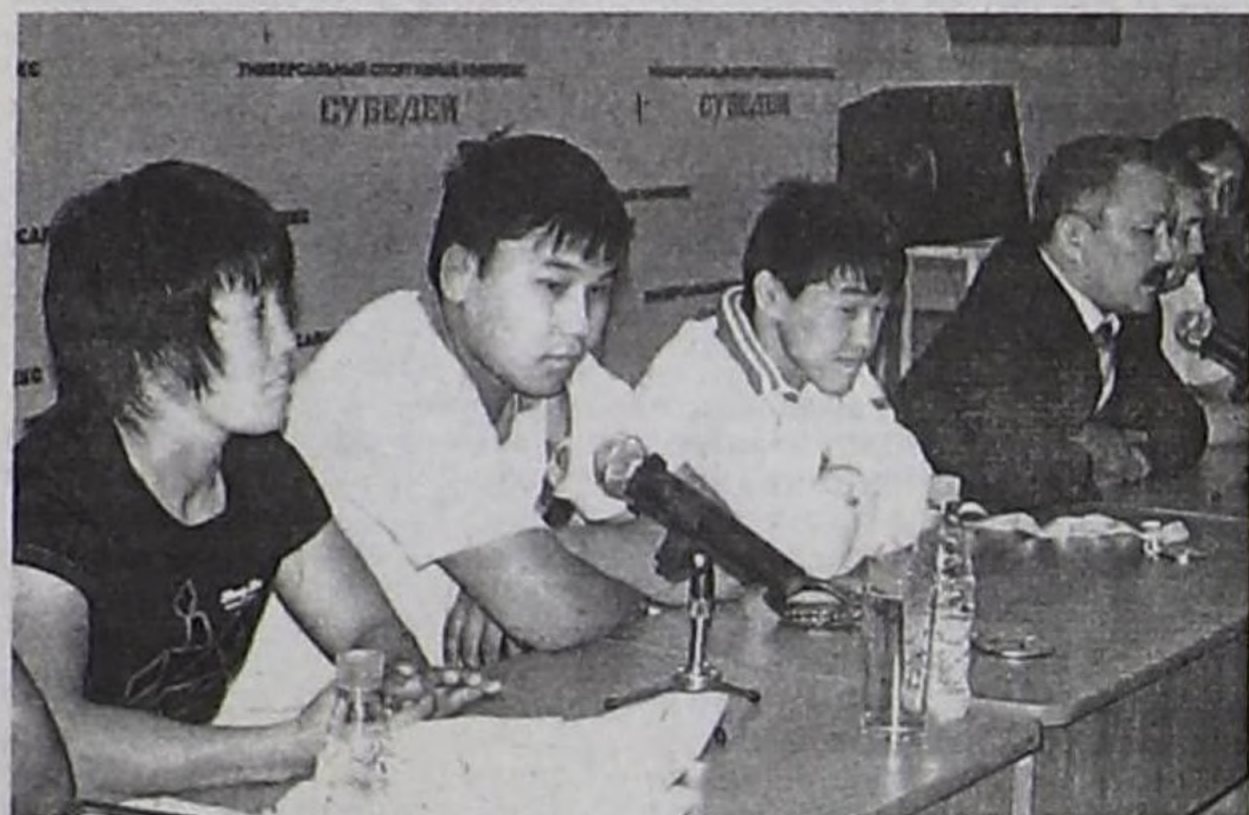
Хөйүктөр чазын, чайын, күзүн чаас-чайык, хат-шуургандан чаг-лактаныр хадың тозун хайын-дырып, тудуштур даарап тургаш кылган алажылыг тос чадырынга чурттап, одар солуп, ыңай-бээр көжүп чорааннар.

Көжерде чинге шеттерден кыл-ган алажыдан тосту сойгаш, кош-тап алыр азы чүк кырынга салып алыр. А кышкы чадырлар хөм шывыгыг болур, ону улуг аңнар кештеринден эптей даарап тургаш кылыр. Хөм шывыгыг часка чедир ажылгаар, чазын ону шыгжап алыр.

Ынчаар-ла көшкүн амыдырал-дыг чурттап чораан төрөл бөлүк-тер-дир ийин.

Сундуй-оол АРАНДОЛ.
Кызыл хоорай.

Улуг маргылдааларга киржирирге беленнер

ТР-ниң Күш-культура болгаш спорт агентилелинде бир чаагай чаңчыл бар. Ол дээрже ээлчеглиг улуг маргылдаалардан тиилелгелерлиг чанып келген спортчулар-биле республиканың массалыг информация чепсектериниң төлээлерин таныштылары. Мындыг таварылгада «ылап медээни чүгле боттарындан алыр» дижир ийикпе...

ныышкын-биле демдеглээн. Ол кандыг-даа спортчунун салым-чолунга онза болушкун болур. Оон кадында бо маргылдаа Л.Ооржактын амыдыралында автомобильдин айыылдыг озал-ондаанын соонда амдыызында бир дугаар улуг делегей чергелиг маргылдаа болуп турар. Бо чылдың июнь айда бистиң билдингир спортчуус Россияның чемпионнадын бүзүрелдиг ойнап алганын билир бис.

— Бакуга эртер маргылдаага киржип болурумнун дугайында айтырыг турган. Ынчалза-даа хамык чүвени эмчилериниң түңнели шиитпирлээр апарган. Кажан шинчилгени эрткен соомда, хостуг хүрешке кол тренер Ю.Голубовский Бакуга хүрежир кылдыр мени томуулаан.

Кандыг-даа маргылдаада эгезинде элээн дүвүреничиг. Түңнел сегиржип алышыкында 2008 чылда

мени тудуп алыр эргени берген. Ол үеде безин оон бир санны ойнап алыр аргалыг болдум. Ынчалза-даа судьялар аразында он минута хире үеде маргыжып келгеш, тиилелгени япон спортчуга берген — деп, Лориса Ооржак журналистерниң бир айтырыгына парлалга конференциязының үезинде харыылаан.

Бистиң бо аныяк кыс мөгевис бо чылын күзүн Данияга эртер делегей чемпионнадынга киржир эргени Россия чемпионнадынга бирги черни ээлээш чаалап алганын утпаалы.

База бир сурагылыг тыва спортчу Начын Монгуш спорттун олимпийжи эвес хевирлеринге чоокта чаа Тайваньга эрткен Бүгү-делегей оюннарынга киришкеш, аңаа 85 килге сумо хүрешке ийиги черни ээлээн. Начын спорттун бо хевиринге доктаамал чедишкенин хевиринге чоруурун билир бис.

Парлалга конференциязының бо удаада киржикчизи болган аныяк мөге Белек-оол Күжүгет бодунун доктаамал тиилелгелери-биле сөөлгү чылдарда тренерлерин, ону билир тыва аарыкчыларын өөртүп чоруур. Ол чоокта чаа кадеттер аразында Европаның бирги чери дээш эрткен маргылдааны

ойнап алган. Шак ынчалдыр ол аныяктар аразында Европа чемпиону атты чаалап алганы ол. Кызымак бо оолду хостуг хүрешке чурттуң шыырак спортчулары шагдала демдеглэп, ону келир үелиг спортчу деп санап турар. Белек-оол бо чылгы маргылдаада түңнел салыгда түрк мөге оолду октааш, алдын медальды чаалап алган.

Чечек-оол Дүвендей дзю-до хүрешке дыннаары багай улус аразында Россияның эң шыырак мөгелериниң санынче кирип турар. Ол 2008 чылда делегей чемпионнадынга үшкү черни ээлээр аргалыг болган, а ону октаан мөге делегей чемпиону атты чаалап алган.

Бо чылын ол чемпионну Чечек-оолдун думазы октап каан. Ынчап кээрге, Сурдолимпийжи оюннарга киржир эргени бо чылгы тиилелгелери-биле чаалап алган Ч.Дүвендей Тайваньдан медальдыг эеп чанып келириниң бүгү аргазы бар деп чүвени журналистерге харыы үезинде бүзүретен.

Инвалидтер аразында Паралимпийжи болгаш Сурдолимпийжи оюннарның эрге-байдалын РФ-тиң Чазаның Даргазы В.Путин күрүнө баштыгы тургаш-ла, Олимпийжи оюннарга деннээнин сактыр бис. Амгы үеде Паралимпийжи болгаш Сурдолимпийжи оюннарның тиилелчилери Олимпий оюннарының тиилелчилериниң ап турары шаңнал акшалар хемчээлдиг акшаларны медальдар дээш күрүнөден алыр эргелиг. Ынчап кээрге, тыва спортчу Ч.Дүвендей бирги сурдолимпийжи медальды чаалап алырының бүгү аргазы бар.

Парлалга конференциязының үезинде республиканың уругларның спорт школарының директору Толбан Сандан биле «Чаңгыс демниг Россия» партиязының Тыва республика салбырының удуртукчузу Эрес Соном олар чемпионнага болгаш оларның тренерлеринге байыр чедирип, белек-селээн сунган.

Тыва чемпионнар журналистерниң өске-даа айтырыгларына харыылааннар.

Солуннун спорт килдизи.

ЧУРУКТАРДА: чедишкенин-лиг болган тыва спортчулар; дзю-дога чемпион Чечек-оол Дүвендей база хостуг хүреш мөгези Белек-оол Күжүгет тренери Алик Ооржак-биле.

Эрткен субботада, июль 25-те, Кызылда «Сүбедей» универсалдыг спорткомплексе чоокку эрткен хонуктарда делегей чергелиг маргылдаалардан тиилелгелерлиг азы шаңналдыг черлерни ээлээш, чанып келген тыва спортчулар-биле ээлчеглиг парлалга конференциязы болуп эрткен. Бо удаада «буруулуг» кижилер: хостуг хүрешке херэеженнер ортузунда делегей чергелиг спорт мастери, Европаның болгаш Россияның каш дакпыр чемпиону **Лориса Ооржак**, сумо хүрешке делегей болгаш Европа чемпиону **Начын Монгуш**, хостуг хүрешке аныяктар аразында Европа чемпиону **Белек-оол Күжүгет** болгаш дыннаары багай улус аразында Россияның чемпиону **Чечек-оол Дүвендей** олар болган.

Парлалга конференциязын ТР-ниң Күш-культура болгаш спорт агентилелин директору М.Ч.Ооржак кирилде сөс-биле ажыткаш, республиканың чамдык спортчуларының көргүзүлгелеринге доктааган. Оон чугаазы-биле алырга, чижээ, амгы үеде сес тыва спортчу спорттун янзы-бүрү хевирлеринде Россия Федерациязының чыынды командаларының составтарынче кирип турар. Оларның аразында үстүнде ады кирген спортчулар база бар.

Директор спортчу сөөлгү чайынналчак чедишкенин-лиг тыва кикбоксерларның бо чылгы делегей чемпионнадынга эки «дүжүдүн» онзалап демдеглээн. Олар май айда эрткен чылдың кол маргылдаазына мырыңай 4 алдын, 4 мөңгүн болгаш 2 хүлөр медальдарны чаалап алгаш, делегейни

кайгатканын тыва аарыкчылар эки сактыр.

Спортчу чедишкенин-лиг биле бо үеде тыва чонун Артыш Чүлдүм (ча адыкчызы), Альберт Монгуш (самбо) дээш, өскелер-даа өөртүп чоруур. Оларның кайызы-даа Европаның бирги чери дээш маргылдааларга киржирирге амгы үеде белеткенип турар.

Мерген Ооржак оон соонда парлалга конференциязының киржикчилериниң сөөлгү спортчу чедишкенин-лиг журналистерни таныштырган. Чижээ, Лориса Ооржак хостуг хүрешке херэеженнер ортузунга чоокта чаа Азер-

байджанның найысылалы Баку хоорайга эрткен дээди чаданың Гран-при эрге-байдалдыг делегей чергелиг маргылдаага киришкеш, ийиги черни ээлээнин сеткил ха-

делегей чемпиону атты чаалап алган япон мөге херэежен спортчу-биле ужураштым. Хүреш ден сан-биле доозулган. Ынчан фишка октаарга, япон спортчуга баштай

АРБАННАР, ООҢ ТӨӨГҮЗҮ, АЖЫЛ-ЧОРУДУЛGAZY

Алыс төөгүзүн ап көөрге, арбаннарның башкарылгазы ийи муң чылдар мурнунда Төп Азияның Гоби ховузунга көжүп чораан гуннар дээр аймактын Моде дээр күчүлүг чагырыкчызының үезинден бээр тургустунган бооп турар.

Феодалдыг төрөниң үезинде бистиң Тывага ниитизи-биле 48 сумулуг, 720 арбанның 9 кожуун турган. Сумулар арбаннардан, кожууннар сумулардан тургустунар. Эргедужаал талазы-биле алыр болза, албан-дужаалдыг кижилерниң аттары, кедер хевиниң ылгавыр демдектери солун болгаш уткалыг болуп турар.

Бошка—арбан даргазы кижини ынчаар адаар. Оон кедер бөргүнүн одагазы чок, чүгле хола чиңзе ка-

дап каан болур. Ол он-чээрби хире өрегеңиң даргазы.

Шаанда арбан даргалары чон-биле кончуг сырый харылзаалыг ажилдап чораан, чүге дээрже сумуга хамааржыр ажил-херекти арбаннар кылып турган. Ынчангаш арбан даргазы кижиги өг-бүлө бүрүзүнге баргаш, чүнү кылырын, кандыг онаалданы бергенин тайылбырлап, кайгы хире хуусаада күүседирин чугаалап бээр. Бо дээрже белен эвес ажил, аалдар чүк бы-

даргай ырак-узак аңгы-аңгы девискээрлерге чурттап турган, ындыг-даа болза, оларга чедери албан. Ынчан арааттар эът, саржаг, дүк, тараа дужаар планныг, үндүрүг төлээр, чудук сөөртүр, одаар ыяш белеткээр, тудуг тударына, орукчирик кылырынга беш хонуктап ажилдаар болгаш өске-даа ажилдарны кылып чорааннар. Бо ажил-херекти арбан даргазы кандыг-даа шалың төлевери чокка кылып турган, ам бодап ораарга ол үеде чонунун херээнге бердинген кончуг ак сеткилдиг кижилер ажилдап чораан-дыр. Оларның ачызында эвээш эвес школа, эмнелге тудар эки шынарлыг тудуг ыяжын белеткээр, оларны чоннун күжү-биле туткан, бо тудугларның иштинден чонга ам-даа бараан болуп турар-

лары бар.

Совет эрге-чагырганың чылдарында арбаннар дүшкен. Эрткен чүс чылдың 60, 70, 80 чылдарында чурттакчы чоннун ортузунга өөредилге-кижизидилгени экижидеринин, корум-чурумну быжыглаарының, ажил-херекти эки организастаарының бир чаа хевир болур агитквартиралар суур бүрүзүнге тургустунган. Ынчан бистиң Чыраа-Бажы суурга 16 агитквартира ажилдап турган, олар ниитилелге ажыктыг хөй ажил-херекти кылып келгенин ам-даа утпаан бис. Агитквартиралар уран чүүл көрүлдериин организастап, арагалаар, корум-чурум үрээр, уругларының өөредилге-кижизидилгезинче сагыш салбас ада-иелерни, ажил кылбас хамаатыларны хемчег ап,

чугаалажып турду, ол багай эвес түңнелдерни берип турган. Чыраа-Бажының агитквартиралары республикага эки ажилдыгларның санынга кирип турган.

Сөөлгү үеде республиканың сумуларында арбаннар катап тургустунган ажилдап турар. Мен бодап чоруурумга арбаннарның ажылы чогуур негелдеге четпес. Ынчангаш оларның ажил-чорудулгазын экижидери-биле арбан даргаларының чыыжын эрттиргеш, эки ажилдыгларның арга-дуржулгазын солчур, ону негелдери чугула деп санаар мен.

Оолак КАРА-САЛ,
күүсекчи эрге-чагырга органның хоочуну, «Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы».

ӨГБЕЛЕРГЕ ТУРАСКААДЫГ

Алдан-маадырларнын хосталгаже чүткүлдүг демиселиниң дугайында төөгүчүлөр, чогаалчылар, композиторлар, чурукчулар хөйүн сөглээннер. Оларнын маадырлыг чоруун, чырык овурун Виктор Көк-оолдун «Самбажыында», Степан Сарыг-оолдун «Алдан дургунунда», Сергей Пюрбюнун шүлүктөрүндө, Алексей Чыргал-оолдун «Маадырлыг симфониясында», Сергей Лаңзынын чуруктарында сиңирип, сиңирип каан, эртемден Юрий Аранчиннын «Алдан-маадырларнын тура халышкынында» төөгүп каан. Маадырларнын тураскаалы Алды-Баштыг Кара-Дагларнын баарында Огу-Шөлдүн бедик черинде, улус-чоннун хайым оруунун белдиринде

мөңгө туружун ээлеппен. Ында хосталга дээш шаажылаткан демиселчилернин аттарын алдын үжүктөр-биле сиңилбирлеп бижип каан.

Оларнын хосталгаже кыйгылыг, сорук кирикчи ырлары хову-шөлдөргө ажил-ишчилернин турлагларындан, хоорайлар, суурларда театр, культура бажыңнарынын залдарындан ам-даа чаңгыланмышаан. Тыва чон бодунун экер-эрес оолдарынын дугайында тоолчураан чугааларны хумагалыг шыгжап, аныяк салгалдарга төөгүп берип чоруур. Экер эрлеринин «алдыртпайн-туттурбайн» турлагжып, шивээленип чораан черлери—даглар, куйлар, арттар-сыннар, хову-шөлдөр, өдөк-кыштаглар безин

оларнын төөгүзү-биле тудуш холбаалыг, харын-даа маадырларнын ат-сывы-биле адаттынгылаан. Ынчалдыр Барлык өрү Час-Адырда тура халыкчыларнын база бир турлагжып турган бедик даан Дажымбаның ады-биле, Чөөн-Хемчикте Хорум-Даг суур чоогунда самбажыктарнын хайгыл-кадат кылып тургаш, Амбын шеринге алдыртпайн барган даан Өршээлдиг даг деп адаан. 1941 чылга чедир Хемчиктин ол-бо талазынга турган Хорум-Даг сумузу ийи чарлы бээрге, чаа тывылган сумуга база суурга Алдан-Маадыр деп атты тывыскаан. Ынчангаш Даа, Бээзи ийи кожуунун оран-девискээри дагларындан эгелээш, чурт-сумузунга чедир шупту төө-

гүлүг, тураскаалдыг черлер болур, чүге дээрге олар шуптузу алдан-маадырларнын ат-сураа, баскан изи, хөделишкinnerи-биле сый холбаалыг.

Алдан-маадырларнын салгакчылары—кайгамчыктыг ажил-ишчи, буянныг чаагай сеткилдиг, патриотчу сүт-хөлчүлөр өгбелеринин бодап чораан бодалдарын, күзеп чораан күзелдерин оларнын өскөн, төрүттүнген черинде боттандырып, оон социал экономиказын хөгжүдөр дээш тура-соруктуг ажилдап турарлар. Ынчангаш олар бо чылын республиканың малчыннар Наадымын кожуунунга эрттирер эргени чаалап алганнар. Ону база өгбелерге тураскаадыг деп дидими-биле чугаалап болур.

СҮТ-ХӨЛ

Шаг-шаанда Кызыл-Тайга эдээнге чаңгыс доруг аъттыг, каш өшкүлүг Дарбалдай деп ашак чурттап чораан. Чай боорга хөл кыдынынга көжүп кээр ашак-тыр. Хөл кыдынын мыйыраан (үргенезин) барба-барбазы-биле чүдүрүп алгаш, кадырып кургадып, ону чууруп алгаш, далган кылып. Дарбалдайнын ала чайны өттүр ажилы-ла ол. Хөлдүн мыйыраа аажок сүтсүг болган. Кызыл-Тайга кырындан ол хөлдү көөргө базала ногаан эзимнерге хаажылаткан, чалаң ак сүт чажыпкан чүве ышкаш, чапты берген чыдар. Ынчангаш ол хөлдүн адын Дарбалдай ашак Сүт-Хөл деп адап каан дээр чүве.

Тайылбыр: Бора-Тайга суурну таварты Барыын Саян дагларынын эдектери-биле чараш бойдус чурумалдыг черлеп чорааш, Сүт-Хөлге чеде бээр. Ол далай деңнелинден 1801 метр бедикте чыдар. Хөлдүн барыын талазындан соңгу талазынче узуну 8 километр чедип турар. Кончуг арыг-кылаң

суглуг, Байкалдың суу-биле деңнежир. Мурнунда балык чок турган хөлдө балыкты салып өстүргөн. Хөлдүн чанында Бора-Тайга тайгазы, мурнуу талазында Кызыл-Тайга турар, моон ыр-шоорда кирген кайгамчыктыг Хемчик унунун делгемнери каас-коя көстүп чыдар.

Сүт-Хөлдүн эриктерин дургаар янзы-бүрү ыяштар, өтсиген үнүп турар, кайгамчыктыг-ла чараш бойдус чурумалдыг, чайын мал одаладырынга дыка таарымчалыг. Ынчангаш оон кыдыын дургаар аалдар чылдың-на чайлаглаар. Кадарчыларнын хөглүг ыры-шоорун, солун чугаазын маңаа дүн-хүн чок мага хандыр дыңнап болур.

Хөлдүн чөөн талазындан Хөл-Өөжү деп хем үндүр агып чыдар. Сүт-Хөлдөн ырак эвесте радон суглуг Улуг-Дөргүн аржааны бар, аңаа чылдың-на малчыннар хөйү-биле дыштанып, кадыын быжыглап ап турарлар.

АДАКАННЫҢ АЛА БУГАЗЫ

Шаг-төгүдө Сүт-Хөлдүн өөжүңгө Сарыгларнын өгбези Адакан деп аңчы кижичурттап турган. Чаңгыс кара-ала инектиг тос алышкы улус-тур. Адаканнар кезек ая-дузак салып, аң-мең билеле амыдырап чораан, арга-жок ядыы улус иргин.

Адакан ашак бир-ле кезең аң одары көрүп чорааш чанып орда, хөл өөжүндө буга кыңгырткайдыр бустап турар бооп-тур. Бо кандыг аайлыг буга боор деп ашак пат-ла кайгап хонгаш, даң бажында туруп келгеш көөрге, чаңгыс инээниң чанындан тей дег улуг, ак буга хөлчө кылаштап бар чыткан. Ол буга бустаан ояар барза-барза, хөлдүвө көзүлбейн кире берип-тир. «Өршээ дадайым! Бо чүү оран-танды ээзи багай инээм эдерип кааптары ол?» — деп, Адакан ашак ол орта кезек дүвүрөп хөлээндаа.

Кара-доңгак күс-даа халдып эрткен, харлыг-дүвүлүг кыжы-даа улуп эрткен. Ам чазык-чаагай час дүшкен мындыг. Тайгалар аразынга агарар-ла чүве — Сүт-Хөл. Оон чиргилчини эзимнерге хуулгаазын торгу күжеге дег, бирде көстүп, бирде чидип каап, өкпөң өңнүг хек-даваннарнын, чалбырааш кызыл шеңне чечээниң өңчүзүнүн хуваай чөлээштелип-ле турган.

Адакан ашак частың бир-ле ындыг магалыг, чаагай эртенинде инээниң көңгүрээзин көөргө, дүжөр чыгай берген бооп-тур. Туда кадарбааже хоржок-ла-дыр мону дээш, ашак инээн кадарып чорда, оозу долгадып

төрүп чадай берип-тир оо. «Үүлөзин шыдаваан малды ам канчаар, хей-ле бызаазы-биле кады өлзе хайыраан инээм каража-ла болур ыйнаан» — дээш, ашак инээн кезип тургаш, бызаазын чаларадып алган. Черге төк кээп дүшкөш-ле, тура халааш, дешкилеп турар, кайгамчык-даа улуг, чаагай шилги-ала бызаа бооп-тур.

Алышкылар ала бугазын аактыг-кээктиг чаш уруг-биле дөмөй азырап туруп-тур. Оозу хунаннап тургаш-ла, үш кулаш ажыг узун дурттуг, адан дег бедик-чаагай, ала буга болган.

Тос алышкы-ала бугазынга ушкакжыпаш, Самына-Сынының ыңдында Ак-Саяк тайгазындан олча-омактыг аңнап-меңнеп, амыдырап-чурттап турганнар-дыр. Алды сынынның ээдин өл багны дилип туруп арттыныпкаш, алышкылар Сүт-Хөлдөн Хөлчүктүгге аалынга саяктадып келирге, ала бугазы турар-могаардан улам ээди изип, аал чанында өг дег чоон дытка чогурун дүрбүп, бустааш туруп бээр. Ол буганың өгениринге өг дег чоон дыттың бажы сагланайны бээр, оон чочагайлары черже сыдырткайдыр тоглап туруп бээр.

Ынчап баар орта тос алышкы «Бугавыстың саадының ханы ам база саамчый берген-дир» — дээш, тос пашты эккелгеш, ханны аксып алгаш, Сарыгларларнын бүгү арбан чонунга ону хооруп бээр турган чүве-дир.

Ол үеде Хөлчүктүгүнүн чоон дыдының чаны-биле эрткен сарыгларларнын кенээттери беглеп, хүндүлөп эртип турар чүве дээн. Ам-даа Хөлчүктүгдө ол Чоон-

Дыттың орну алды хана өгнүн орну-ла ояар дазыл-соргаа өдектелер берген чыдар.

Бай Ажык-Карак деп кижил ол эвээш-биче, ядыы-самдар Сарыглар деп улусту мынчап шоодуп турган дээр: «Хөлчүктүгүнүн

чаңгыс дыды Салбаңайнып туру-ла бе? Хөөкүй ядыы Сарыглары Чалбарып-ла

турулар бе?» «Саасканнарнын караа — чаарда, сарыгларларнын караа — чагда» деп кочу чугаа база-ла оон аксындан үнгөн чүве-дир.

Ажык-Карак ынчап турган хирезинде-ле Адаканнын ала бугазы кырааш өлүргө, оон сөөк бажын «Бо ыдыктыг малдың бажы, ону мен алып мен» деп туруп, ону оорлап алгаш, улуг аптарага суккаш, Кызыл-Тайга кырынга шыгжап алган. Оозун чылдың-на дагып турган. Ажык-Карактын малы ынчангаш бажын ашкан дижир.

КЫС-ХАЛЫЫР

Шаанда байлар ажык-кончаа сүргөш, оол, кыс төрүттүнүп кээри билек-ле, келир үеде кудалажырынын демдээ кылдыр «аас белээ» солчуп алып турган. Бир ортумак бай кижичуртуктуг турган уруун аас белээ алган кижичуртуктуг улуг бай кижиге бээр дей берген. Уруу ынавайн турда-ла, ол улус уруун тудуп-шарып бергеш чорудупкан.

Уругну Манчүректин Бедик-Хавак деп черге аалга эккелген. Кежээ айдында уруг дөзө берип-тир. Уругнун бээ-баштаан-аъттыг, чадаг хөй кижичуртуктуг чорудупкан.

рулкан. Айдың кежээ дайзын холундан адырлып алгаш, аалын сактып, чүгүрүп орган күжүр кысты көргөн болза, соругдан хойган аң-на боор ийин, күжүрнүн чаражы.

Өл хаак дег, чаш назынында өскениң кара холунга кирер деп барган күжүр кыс бир сактырга, соондан ызырты чедип келген күчүлүг араатан дег дүржөк сүрүкчүнүн тыныжы оон мойнунга изиг-изиг дээп келген ышкаш болган. Уруг хемниң кызааланып келген ийи хана дег кара туругларынын чиге кырынга келген. Кезээде-ле шааңайнып чыдар Манчүректин шапкын суу ынаар-ла дөвүн шың иштинде «Бо кызаалап мени арта халы, тының алың, чараш кыс!» деп ырлап чытканзыг болган. Кызыл-даван уруг эгистыныжы-биле маңнаан ояар келгеш, ол кызаалап Манчүрек хемни арта халып чоруй барган... Ону сүрүп чораан араатанзыг амытаннар алаңын азып, карактары аларжы берген туруп калганнар. Бээ кижичуртуктуг: «Өршээ, хайыракан, барганнай барзын-на ыңай! Чоннун кызы төнгөн эвес» — деп оон соонче чалбарып кааш, улусун эдерткеш, дедир чаныпкан.

«Ынак оглунга ынчаар бердинер болбас ийикпе, кыстар!» дигензиг Кыс-Халыы Манчүрек мурну-биле эрткен-дүшкен улуска бодунун төөгүзүн чугаалап бериксээн чүве дег, дээр-биле өңнөш сугда көрүнчүктелер берген кезээде-ле боданганзыг туруп-ла турар. Тоолчургу чугааларны Тываның Улустун чогаалчызы Черлиг-оол Куулар белеткээн.

Аяк шайны аартап ора...

• Малчыннарнын ынак ырлары

БЕЛЕК

Музыказы А.Ондарныы Сөзү С.Пюрбюнуу

Алды айның дүнезинде
Саарыгдан айның чырыын дозуп аайн бе?
Айдың дээрнин мөңгүнүндө
Чавага соп, чаштарыңга өрүп бээйн бе?

Күзүңгү дег аяс дээрден
Хүннүн чырыын адыш долдур узуп аайн бе?
Чыжыр алдын херелдерден
Сыргалар соп, белек кылдыр сеңээ бээйн бе?

Айдан, хүнден шуткуп сиилбээн
Алдын, мөңгүн билзектерим албайн бардың.
«Чүү-даа чүвээ турам чок-тур,
Чүгле чаңгыс чүрээң бер» — деп ээрештин.

Өртемчейде кайда-даа чок
Өртээ турбас белээм барын билбээн-дир мен.
Чүдөн артык ховар белээм —
Чүрээм-биле айны, хүннү эжеп берейн.

СӨЗҮМ УТПА

Музыказы Р.Кенденбильдиин Сөзү С.Тамбаныы

Ырак-узак айда-чылда эвес-даа бол,
Ынаам сенден чарлып чоруур оюнчук бе?
Хонуум эвээш дедир келир болзумза-даа,
Холун тудуп, чагып тургаш айтаныр мен.

Өске черге хонуп, хүнзеп чорзумза-даа,
Өөрөңгө эжим сени утпас-даа мен.
Холдарымны дыңзыг туткаш, «Байырлыг!» дээн
Хоюг, чымчак, чылыг сөзүң сактып кээр мен.

Чаңгыс-даа бол, көрүшпестин хонуу болза,
Чарылган деп санаттыңа бээр-ле болгай.
«Аалыңга омак-хөглүг эки тур» — деп
Айтанырда чагып сөглээн сөзүм утпа!

АВАЙ

Музыказы А.Лаптаңныы Сөзү С.Серенниин

Аксым-кежин чаяап төрээң
Авайымга алдар тудуп,
Чогаадыкчы улуг чонга
Чоргаарланып чор мен, авай.

Кожумаа:
Чогадыкчы улуг чоннун ачызында
Чоргаарланып чурттап чор мен, ынак авай!

Ажылчы чон эрге туткан,
Амыдырал байлакталган.
Хөгжүлдегил чуртувуста
Хөглүг чурттап чор мен, авай!

Кожумаа:
Аваларга сагыш амыр
Амыдырал тыпсып берген.
Ада-чуртум хостуг тайбың
Ажыл-ижин камгалаар мен.
Кожумаа.

Аккыр дүктүг арбын малым...

СПАРТАКИАДА ЭРТКЕН

Кызылга июль 25-те Тываның найысылалының 95 чыл оюнга уткуштур муниципалдыг организацияларның спартакиадазын амыдыралдык кадык-чаагай омур-хевирин тургузарына дүүштүр эрттирген.

Мэрияның болгаш оон департаментилеринин, хоорайның Төлээлекчилер хуралының депутаттарының, эмнелге албан черлеринин төлээлеринин, чуртталга-коммунал ажыл-агый организацияларының, «Школьник» МКБ-ниң болгаш тускайжыттыг ачы-дуза бюрозунун киржилге-биле спартакиадага 18

команданың составына 600 хире кижжи киришкен.

Спартакиаданың программазына шыдыраа, волейбол, мини-футбол, пейнтбол, канат тыртары кирип турган. А ол ышкаш жюри походчу лагерьни тургузуп билиринге болгаш бот-тывынгыр уран чүүл номерлеринге үнелелди үндүргөн. Эң эки футболистер стоматологтар болган. Шыдыраага бирги черни хоорай поликлиниказының эмчилери алган. Пейнтболга тускайжыттыг ачы-дузаның бюрозу тергидеэн. Канат тыртарына

«Чаагайжыдылга» МКБ-ниң ажилдакчылары күштүүн бадыйткаан. Чогаадыкчы конкурстарга хоорай поликлиниказының эмчилери эки үнелелди алган. Ниити команда талазы-биле бирги черни болгаш спартакиаданың кубогун хоорай мэриязының социал политика талазы-биле департаментизи алган. Команда талазы-биле болгаш хууда бирги черни алган тилекчилерни хүндүлел бижиктер, дипломнар, медальдар болгаш акша шаңналдары-биле шаңнаан.

Ай-кыс МАСПЫК-ООЛ.

АЖЫКТЫГ ХЕМЧЕГЛЕРЖЕ ХААРА ТУТКАН

(Уруглар — назы четпээннер талазы-биле инспекторларның кичээнгейинде)

Кызыл хоорайның иштики херектер килдизинин назы четпээннер-биле ажилдаар салбырында шупту 11 инспектор берге байдалдыг өг-бүлелер-биле база корумчурум үүлгеткен назы-хар четпээн уруглар-биле профилактиктиг кижизидилге ажилдарын чорудуп турар. Амгы үеде профилактиктиг учетта назы четпээн 336 уруг база берге байдалдыг 211 өг-бүле бар. Чайгы үеде инспекторлар хоорай администрациясында назы четпээн уруглар комиссиязының кижигүннери-биле база социал дуза чедирер албаннарның ажилдакчылары-биле дыштанылганың чайгы лагерьлеринче халас путевкаларны берип, уругларны ажыктыг дыштанылгаже хаара тудуп турар.

Бирги сезонда социал камгалалы кошкак, чединмес, берге байдалдыг өг-бүлелерден школа чанының лагерьлеринге 52 уруг, «Байлак» лагерьинге 10 уруг, күш-ажылчы «Феникс» лагерьинге 20 назы четпээн уругларны дыштандырган болза, ийги сезонда «Феникс» лагерьинче 10, «Аргоник» 20, школа лагерьлеринге 67, «Байлакче» 20 уругну айткан. Бо шупту хоорайның назы четпээн уруглар салбырының профилактиктиг учедунда кирип турар уругларның саны болуп турар. Лагерьлерге дыштандырган уруглардан аңгыда, учетта турар уругларның чамдыгызы кожууннарда төрелдеринче дыштанып чорупкан болза, бир кезек элээдилер ажилдап турарлар, а өске арткан уруглар — ада-иезинин болгаш инспекторларның доктаамал хайгааралында.

Нэзы четпээннер талазы-биле инспекторлар чединмес, берге байдалда турар өг-бүлелерге дузалажып, оларның ажы-төлүндөн элээди назы-хар чедер берген уругларны «Феникс» күш-ажыл лагерьинче хаара тудуп, өөредилге херек чүүлдер садып алыры-биле шалың акшазын төлөп турары — дыка улуг деткимче-дир. «Феникс» лагери

Культураның болгаш дыштанылганың «Гастелло» аттыг национал паркында ажилдап турган. Аңаа уруглар эртенгинин 8 шактан кезээкиниң 5 шакка чедир ажилдавышаан, дыштанып ап турар. Лагерьин башкылары уругларны 4 шак иштинде ажилдакташ, арткан үеде кижизидилге темаларына оюноглааны, хөглүг-баштак кезээлерни органиастап турары онза.

Уругларның чайгы дыштанылганын шын, эки органиастап, ылаңгыя бистиң профилактиктиг учедувуста уругларны ажыктыг чүүлдерге хаара тудуп, үе-череги-биле ажыктыг кылдыр дыштандырыры чугула деп санап турар бис. Чүге дизе уруглар хоорайга кылыр чүүл чогуундан багай салдарларга алзып, корум-чурум үүлгедиишкенингеринге таваржып турары чажыт эвес. Ылаңгыя эш-өөрү-биле эзиртир суксун ижиң алгаш, шагдаа ажилдакчыларына туттуруп турарларның саны хүнден хүнге көвүдөп олурары дүвүренчиг айтырыг апарган.

Эзиртир суксун аймаан назы четпээннерге бүдүү садып турар садыгжылар хоойуну уруп, оларга багай салдарны чедирип турарын билип алза, артык эвес. Шак ындыг

садыгжыларга хамаарыштыр инспекторлар тайылбыр ажылын чорудуп, чамдык таварылгаларда административтиг тормаалды онаап турары оларга өөредиг боор ужурулуг. Шак ындыг кенен сеткилдиг, ажык-кончаа кирип алыксаан кижилерниң хайы-биле элээдилер, аныяк-өскенивис арагага хандыкшып, кадыкшылынга хораны чедирип, багай чүүлдерге таваржып турары харааданчыг.

Ынчангаш аныяк-өскенге чүгле инспекторлар болгаш шагдаа ажилдакчылары эвес, а хоорайның чурттакчы чону, кижжи бүрүзү аргасүмени кадып, профилактиктиг ажилды кезээде кылып чорууру күзенчиг деп бодаар бис. Шак бо айтырыг назы четпээн уруглар салбырының дүвүренчиг айтырыгларының бирээзи болуп арттышааны харааданчыг.

База бир аарышкылыг айтырыгларның бирээзи — найысылалда уругларның хостуг үезин шын ажыглаар төптөр санының эвээш болуп турары. Уруглар хостуг үезин чүгле чайгы үеде эвес, а өөредилге-даа үезинде шын ажыглап, өөредилге-кижизидилге хемчеглерин чорудар төптөр ам-даа турган болза эки ийик. Чижээлээрге, күш-дамыр сайзыралына тренажерлуг, теннис, хоккей залдары дээш, оон-даа өске чүүлдерни хамаарыштырып болур. Чүгле ынчан назы четпээннер ортузунга корум-чурум үүлгедиишкениниң саны чавырлыр дээрзинге идегээр бис.

Азияна Кызыл-ООЛ,
Кызыл хоорайның Иштики херектер килдизинин назы четпээннер салбырының инспектору.

МЕНГИНИН АЛДЫНЫ

Бурятияга Борис Будаевтин шаңналы дээш аныктар аразына хостуг хүреш талазы-биле делегей маргылдаазына Тываның мөгези Менги Мортун-оол алдын медальды чаалап алган.

Маргылдаа Бурятияның найысылалы Улан-Удэ хоорайга болуп эрткен. Бурят Республиканың Чазаның парламента албанының дыңнатканы-биле алырга, ол маргылдаа Сибириниң болгаш регионун спортчу амыдыралына чаңылчаан онзагай болушкун болган. Борис Будаев — ССРЭ-ниң алдарлыг спорт мастери, ССРЭ-ниң, Азияның, Европаның, делегейиниң чемпиону, Россияның алдарлыг тренери, Улан-Удэ хоорайның хүндүлүг хамаатызы. Маргылдаага Тывадан аңгыда, Красноярск, Забайкальск крайларның, Кемерово, Назаровонун болгаш Моолдун мөгелери киришкен.

Маргылдааның организакчыларының демдеглээни-биле алырга, моон мурнунда чылдарга көөрдө, бо чылын маргылдааның киржикчилери эвээш болган. Ол колдуунда экономиктиг кризис-биле холбашкан болуп турар. Ынчалза-даа маргылдаа бедик деңгелге эрткен. Маргылдааның деңзи аайы-биле тилекчилерин көргүзгөргө мындыг: 50 кг чедир Мэргэн Гармажапов (Бурятия), 55 кг чедир Менги Мортун-оол (Тыва), 60 кг чедир Баир Ринчинов (Бурятия), 66 кг чедир Исраил Касумов (Красноярск), 74 кг чедир Иса Даудов (Красноярск), 84 кг чедир Тимур Баторов (Бурятия), 96 кг чедир Ролан Джигоев (Красноярск).

ӨӨРЕДИГЛИГ ДЫШТАНЫЛГА

Уругларның чайгы дыштанылганын органиастыг болгаш профессионал деңгелге шиитпирлээри — педагог башкыларның болгаш ада-иелерниң мурнунда турар харысалгалыг онаалга-дыр. Ону олар чедишкенин шиитпирлеп шыдаптар болза, чайгы дыштанылга уругларга утундурбас, солун болуп арттар. Ажыктыг дыштанып алгаш, чаа өөредилге чылын эки эгелээр дизе, уругларның чайгы дыштанылгазы янзы-бүрү солун чүүлдер-биле долган турарын чедип алыр апаар.

баштайгы эмчи дузазын чедирери болгаш оон-даа өске. Майгын лагерьге дыштанмышаан, уруглар мага-бодун дадыктыларындан аңгыда, психологтук дадыгышкынны база алыр. Оон аңгыда дыштанылга уругларга кадыын быжыктырып, сагыш-сеткилин байыдып алырына улуг идигни берип турар.

Кызыл хоорайның № 1 школында «Юный спасатель» деп кадет класс ажылдап турар. Ында өөредилге «Камгалал ажил-херээниң үндэзинери» деп программа езугаар чоруп турар. Ук программаны ийи чыл дургузунда өөредир көрдүнгөн (10, 11 класс).

Тыва Республиканың Хамааты камгалал болгаш Онза байдалдар агентилелиниң ажилдакчылары болгаш № 1 школының кадеттери лагерьни долзу-биле белеткээ. Июнь 18-те оон ажыдышкыны болган. Лагерь ажыдышкынының байырлалында найыралдың одаан кыпсып, янзы-бүрү мөөрейлерни органиастаан.

2001 чылдан эгелээш, чылдыңна июнь айда кадеттер ховуга майгын лагерьин типтер. Аңаа өөренип эрткен программанын аайы-биле алган билин практика кырынга ажылгалын хынаар: озал-ондактан камгалал ажилдарының чурумун шингээдири, турисчи болгаш альпинисчи коопаларны эртеринин аргадуржулгазын алыры, айылдыг, берге байдалдарны эртип өөренири, камгалал дериг-херекселдерин ажыглап өөренири,

Айыыл-халаптар медициназының төвүнүн ажилдакчылары уругларга практиктиг кичээлдерни эрттирип, «Анна», «Чарли» дээр аппаратураларның дузазы-биле чүрек турупкан таварылгада кижиниң амы-тынын канчаар эгидип болурун көргүскенин өөреникчилер аажок сонугаан. Өрт камгалакчылары өрт-машиназын болгаш өртке удур дериг-херекселдерни ажыглаарын өөреткен. Чагытай хөлге уруглар суга дүшкеннерни канчаар камгалап болурун аргаларын, оларга баштайгы медицина дузазын канчаар чедирерин өөрениген.

Бистиң корр.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң чүрекеривиске омур-хевир утундурбайн арткан, аар аарыгдан «чорта» берген урувус **Алевтина Алдын-ооловна ОНДАР** дээш ажыг-шүжүүвүстү сеткилин ханызындан үлешкен Кызыл хоорайның мэри Владислав Товарищайович Ховалыга, Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазының депутады Вячеслав Доржукайга, ТР-ниң Чазак черинге, ТКУ-нун удуртукчуларына болгаш ТР-ниң Чер болгаш эт-хөреңги хамаарылгаларының яамызының коллективинге, Кызыл, Ак-Довурак хоорайлардан, Бора-Тайга, Ийме, Сарыг-Сеп, Сукпак суурлардан, Чедер хөлде, дачаларда дөргүл-төрелдеривиске, эш-өөрүвүске четтиргенивисти илередип, силер бүгүдеге аас-кежикти күзедивис.

Ада-иези, ажы-төлү.

***

Бистиң ынак ачавыс, дуңмавыс, акывыс, честевис, күдээвис, өөнүн иштиниң чөленинжи **Алдын-Херел Сурун-оолович АРАПЧОРНУ** сөөлгү орукче үдежи, бистиң ажыг-шүжүүвүстү деңге үлешкен ырак-чооктан келген бүгү-ле чонувуска, Чаа-Хөл школының коллективинге, чаңгыс-классчыларывыска, Турандан, Хову-Аксындан келген төрелдеривиске, эш-өөрүвүске, кудаларывыска четтиргенивисти илереттивис.

Өөнүн ишти, уругларындан.

ШЫН Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.
РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 2-01-35, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91, e-mail: shyntuva@mail.ru (shyn@tuv.ru).
КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажыл-агый, очулга — 2-03-87, үлетпүр — 2-40-77. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катеп үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 7350. Чагыг 84. Номери парламента дужаганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

АГАР САНЫБЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН — 1701008465; корр сч 301018106000000000729 БИК 049304729.
Россия Федерациязының Парлаага, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектеринин талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те дөбүрткээ.
Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730.
ТР-ниң «Тываполиграф» Күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезинге парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлатынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айтылган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.